

Az erdélyi szombatosság 19-20. századi *halákhikus*
helyzetének áttekintése

Jelige: szombatos

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETŐ.....	2
KI SZÁMÍT ZSIDÓNAK?	6
A zsidó származás.....	6
A betérés és alappillérei	12
A BÖZÖDÚJFALVI SZOMBATOS KÖZÖSSÉG RÖVID TÖRTÉNETE AZ 1867-ES ZSIDÓ EMANCIPÁCIÓTÓL „NAPJAINKIG”.....	14
A közösség története a zsidó emancipáció után	14
A közösség története a II. világháborútól „napjainkig”	20
A PROZELITA „MINDENNAPOK” ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI.....	24
AZ ERDÉLYI SZOMBATOSSÁG 19-20. SZÁZADI HALÁKHIKUS STÁTUSZA	26
ÖSSZEFOGLALÁS.....	28
FÜGGELÉK.....	29
BIBLIOGRÁFIA	42
Online források	46
Levéltári források.....	47

BEVEZETŐ

Dolgozatom fő célja a címben foglaltaknak megfelelően az erdélyi szombatosság 19–20. századi *halákhikus* helyzetének áttekintése.

„Ki számít zsidónak?” Látszólag egyszerűnek tűnő kérdés, azonban mégis számtalan válasz adható rá, megválaszolásához természetesen különféle aspektusok vizsgálata szükséges. Mint minden más identitással kapcsolatban felmerülő kérdés, ez is különféle nézőpontok szerint közelíthető meg, hiszen nem mindegy, hogy a problémát kulturális, vallási, genealóiai, vagy személyes perspektívából vizsgáljuk. Tekintve, hogy a zsidó identitás kérdése etnikai, vallási, illetve egyéb – így a betérések természetéhez kapcsolódó – aspektusokat is magában foglal, a kérdés kapcsán felmerülő összes tényező áttekintése nagy jelentőséggel bír.¹

A fent említett kérdés és probléma a történelem során számos esetben felmerült – gondoljunk akár a marranókra, a második világháború idején deportáltakra, vagy épp’ az Izrael Államának megalapításakor az alijára engedélyezettetre.

Dolgozatom elsődleges célja a kérdés halákhikus szempontból történő vizsgálata, hiszen úgy vélem a befogadó közösség attitűdje egy hasonló procedúra során minden egyéb aspektust képes felülrni.

Az erdélyi szombatosság esete nem csupán a magyar történelem és a magyar zsidó történelem, de a világtörténelem szempontjából is egyedülálló. A 16. században, az unitárius vallás híveinek körében kialakuló az közösség kezdetben csak a Dekalógusban foglaltakat tartván gyakorolta unitárius hitét: Jézust messiásként tartották ugyan számon, isteni származását elvetették. Nagyobb változás akkor következett be a szombatos dogmatikában, amikor a felekezet hitéleti elvei Péchi Simon vezetésének köszönhetően a rabbinikus judaizmus irányába fordultak.

Az új vezető az ideológiai-rituális rendszer kidolgozását tűzte ki céljául, lefordította a Psalteriumot, egy szefárd rítusú imakönyvet, illetve az Atyák mondásait. Szombatos imakönyvének fordítása a világon az első, teljes nemzeti szidúr-fordításként van számon tartva.² Az évszázadok során az unitarianizmustól tehát egyre távolabb kerülő

¹ DALIN, G. DAVID szerk. *From Marxism to Judaism: The Collected Essays of Will Herberg*, New York: Marcus Wiener Publishing Co., 1989. p. 240.

² KOLTAI KORNÉLIA: „Félúton a protestáns és a zsidó liturgia közt. Péchi Simon szombatos bibliafordítása (1634)” in *Magyar Egyházzene* XVIII. (2010/2011). pp. 278-279.

szombatosság egyre jobban közelített a zsidósághoz. A 19. század végén a zsidó egyenjogúsítási törvény életbe lépésével egy olyan folyamat kezdett el kibontakozni a közösség tajai között, mely a zsidóságba való betérést tűzte ki céljául.

Úgy vélem, a közösség vallási és identitásbeli hovatartozásának vizsgálata kiemelkedően nagy jelentőséggel bír – kiváltképp, mivel a zsidóság identitása kapcsán felmerülő kérdések ma is szignifikáns részét képezik a valláson belüli különféle irányzatoknak. A „nem zsidó világ” a legtöbb esetben nem tett és a mai napig sem nem tesz különbséget vallásukat gyakorló és nem gyakorló zsidók között, illetve azok között, akik „csupán” apai ági leszármazásukat tekintve rendelkeznek zsidó felmenőkkel.

Az erdélyi szombatosok betérései és a későbbiek során gyakorolt hagyományaik nagy mértékben reflektálnak napjainkra és a vegyes vallású családokból született gyermekek „vallási szinkretizmusára” hiszen manapság az állami rendelkezéseknek megfelelően – a legtöbb országban – már nem csak a különféle keresztény felekezetekhez tartozók közötti, de gyakorlatilag bármely valláshoz tartozók közötti házasságkötés engedélyezett.

Saját terepgyakorlatom során szerzett tapasztalataim, illetve az általam feldolgozott források alapján úgy vélem, hogy az Erdélyben uralkodó vallási sokszínűségnek köszönhetően a különféle felekezetek illetve az egyes népi és vallási hagyományok közötti határok elmosódni látszanak. A vallási szinkretizmus tehát mindennapi részét képezi a hívők életének: nem meglepő az sem, ha egy családon belül több különféle felekezethez tartozó egyén gyakorolja saját vallását teljes meggyőződéssel.

Dolgozatomból kiderül, hogy bár a betérések csak az emancipációs törvény elfogadása után kezdődtek meg, a szombatos közösség tagjai között már a 19. század végét megelőzően is voltak olyanok, akik zsidó identitással rendelkeztek. Erre utalnak a vegyes házasságok, illetve a zsidó életmódhoz való egyre szigorúbb ragaszkodás is. E tekintetben helyzetük jelentősen emlékeztet azon személyekre, akik a Vészkorszak után szembesültek zsidó származásukkal, vagy épp azokra, akik a zsidó vallásba való betérést választják hitéleti megfontolásokból, de betérésük nem minden esetben nyer elfogadást az egyes zsidó közösségek köreiben.

Írásom három nagyobb tematikus egységből, valamint a saját terepmunkám és kutatásom szemelvényeit tartalmazó „Függelék”-ből tevődik össze.

Az elsőben – „Ki számít zsidónak?” – az ortodox zsidóság álláspontjára térek ki, tekintettel a zsidó származásra illetve a zsidó vallásba való betérés feltételeire, legfontosabb alappilléreire.

A *bözödújfalvi szombatos közösség rövid története* című fejezet első alfejezetében a közösség zsidó emancipáció utáni történetét, második alfejezetében a II. világháborút történetét taglalom.

Az utolsó fejezetben – „Az erdélyi szombatosság 19-20. századi halákhikus helyzetének státusza” – a rendelkezésre álló adatok összegzése alapján a közösség zsidó vallásjogon belül alkotott helyzetének elemzésére teszek kísérletet.

Munkám írásakor több, a szombatosokkal kapcsolatban íródott művet – így Bözödi György: *Székely emberek, zsidó istenek* című írását, Szávai Géza: *Székely Jeruzsálem* című művét, a *Magyar Zsidó Szemle* több számát, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadványait, és Kovács András számos, a szombatosokkal kapcsolatban írott könyvét – felhasználtam. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy legtöbbjük az általam is fő forrásnak tekintett Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmaticájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* című könyvet veszi alapul, így viszonylag kevés olyan információt tartalmaznak, mely Kohn művében még nem került lejegyzésre. A szombatosokról szóló források kapcsán a másik problematikus tényező az, hogy bár szerzőik használják az általam már említett anyagokat, sokszor nem tüntetik fel azokat korrekt lábjegyzetelés formájában. Éppen ezért ezen irodalmakat csak akkor jelenítem meg lábjegyzeteimben, ha azok az alapforrásokhoz képest új információval szolgálnak. A *halákhikus* szabályozások esetében fő forrásom a bibliai corpus illetve a *Sulkhán Árukh* volt.

Eddigi kutatásaim során nem találkoztam még olyan írással, mely a bözödújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség *halákhikus* helyzetét vizsgálta volna – így jelen írásban az általam felhasznált irodalmak „töredékes információiból” próbálom meghatározni a közösség zsidó vallásjogon belüli státuszát.

A felhasznált szakirodalmak mellett e dolgozat írásakor felhasználtam az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékén íródott szakdolgozatomat is, mely a *Az erdélyi szombatos vallás története. Különös tekintettel a 19. század második felére* címet viselte.

Kutatásomat jelentősen megnehezítette, hogy Bözödújfalu a romániai kommunizmus áldozata lett: területén 1988-ban víztározó építésébe kezdtek. Az építkezések miatt a lakosság kitelepítése 1985-től kezdődött meg ugyan, de még 1992-ben is voltak olyanok,

akik a faluban laktak. 1994-re a falu teljesen víz alá került, lakosait kitelepítették. Az egykori bőzödűfalviak elmondásai alapján kevés kártérítést kaptak az államtól, amelyből a környékbeli falvakban igyekeztek maguknak új ingatlant vásárolni. Az egykori lakosok minden év augusztusának első szombatján visszajárnak a falutalálkozóra, melyre az 1995-ben az egykori falu közelében épített emlékműnél kerül sor.

A dolgozatban közölt héber szövegek fordításai saját munkáim, a héber nyelvű források címeit a lábjegyzetekben és a bibliográfiai jegyzékben transliterálva, a forrásokból származó idézeteket pedig szó szerint – esetleges helyesírási és egyeztetési hibákkal együtt – közlöm.

KI SZÁMÍT ZSIDÓNAK?

A zsidó származás

A „Ki számít zsidónak?” – kérdésre adható „klasszikus” válasz természetesen az ortodox zsidó hagyományok „kézikönyvében” – a Sulkhán Árukhban³ rejlik: vallási szempontok szerint zsidó az, akinek az anyja zsidó, vagy aki betért a zsidó vallásba:

בין שנתעברו מפסול, בין שנתעברו מכשר. כמותן, ולד שפחה ועובד כוכבים

„A szolgáló nő és a nem zsidó nő gyereke az anyja státuszát követi, függetlenül attól, hogy az apja milyen státuszú.”⁴

הולד, בין פנויה בין אשת איש, ואם באו על בת ישראל. הולד ממזר, עובדי כוכבים ועבד שבאו על הממזרת
ופגום וכהונה, כשר

„Ha egy nem zsidónak, vagy szolgának gyermeke születik egy zsidó nőtől – akár házas a nő, akár nem – a gyermek kóser⁵ – bár kohennel nem házasodhat.”⁶

E két szöveghely tehát bizonyítja, hogy vegyes házasságok esetén az anya halákhikus státusza a mérvadó: amennyiben az anya zsidó, a gyermek is az lesz.

Ezen idézetek mellett természetesen még számos rabbinikus forrás értekezik a kérdésről – e rabbinikus magyarázatok alapvetően három bibliai szöveghelyet vesznek alapul:⁷

³ Héber: „terített asztal”. A zsidó vallás törvény- és szertartáskönyve, melyet a 16. században készített el Josef Karo.

⁴ Sulkhán Árukh, Even Haezer 8:5.

⁵ Rituálisan tiszta.

⁶ Sulkhán Árukh, Even Haezer 4:19.

⁷ ELON, MENACHEM szerk.: *The Principles of Jewish Law*, Transaction Publishers, 2007. p. 429.

כִּי יִבֶּי יֶאֱכֹל וְיִהְיֶה אֵלָּהּ יֶהְיֶה אֵלָּהּ אֶל־הָאָרֶץ אֲשֶׁר־אֵתָּהּ כְּאִשׁ מִהָ לְרִשְׁתָּהּ וְנָשָׁה לְגִוְי־רַב־יָם מִפְּנֵי יֶהְיֶה חֶתִּי וְהִגְרָשׁ יִהְיֶה אִמִּי וְהָאֱמִרָה יִהְיֶה נְהַפְצֵנּוּ וְנִפְרָזוּ יִהְיֶה חֵי וְהִיבֹס יִשְׁבְּעָה גִוְי־מִרְבִּים וְעֲצוּמִים יָם מִמֶּנּוּ:
וְנִתְּנָם יִהְיֶה אֵלָּהּ יֶהְיֶה לְפָנֶיךָ וְהִפִּיתָ מִהֲחֹרֶם תִּהְיֶה אֶת־לֵאֲתֹכְרֹת לָהֶם בְּרִית וְלֹא־תִחַגֵּם:
וְלֹא־תִתְּחַתּוּ בָּם בְּתֶךָ לֹא־תִתְּנוּ לְבָנֶיךָ וּבָתֶּיךָ לֹא־תִתְּנָם לָהֶם לְבָנֶיךָ:
כִּי־יִיָּסֶרְךָ אֶת־בְּנֶיךָ מִן־אֲחֶרֶץ וְעָבְדוּ אֱלֹהִים אֲחֵרִים וְחָרָה אַרְיֵיהֶם בְּכֶם וְהִשְׁמִידְךָ מִהָרָ:
וּפְסִילִיהֶם תִּשְׁרְפוּן תִּתְּצוּ וּמִצֵּבֹתָם תִּשְׁבֹּר וְרוּאֶשׁ יִרְהֹם תִּגְדְּעוּן כִּי־יֵאֱמָר־הָ תַעֲשֹׂה לָהֶם מִזְבֵּחַ תִּיָּהֶם בָּאֵשׁ:

דברים ז: א-ד

1. Ha elvisz téged az Örökkévaló, az Istened, az országba, ahova bemész, hogy elfoglald azt és kiűzz sok népet előled, a Chittit, a Girgosit, az Emórit, a Kanaánit, a Perizzit, a Chivvit és a Jevúszit – hét nemzetet, számosabbakat és hatalmasabbakat nálad,
2. és eléd adja őket az Örökkévaló, a te Istened, és te megvered őket, akkor irtsd ki őket, ne köss velük szövetséget és ne könyörülj rajtuk.
3. Ne házasodj össze velük, lányod ne add az ő fiának és lányát ne vedd el fiad részére,
4. mert eltéríti fiadat tőlem, hogy szolgáljanak más isteneket, és felgerjed az Örökkévaló haragja ellenetek és elpusztít téged hamarosan.
5. Hanem így tegyetek velük: oltáraikat romboljátok le, oszlopaikat törjétek össze, ligeteiket vágjátok ki és faragott képeiket égessétek el tűzben.

Deuteronomium 7:1

וַיֵּצֵא בְּרֹאֲשׁ הַיִּשְׂרָאֵל יְהוָה וְהוּא בְּרֹאֲשׁ יִשׁ מִצְרָיִם בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּנְצֹחַ בְּמִחְנֶה בְּן הַיִּשְׂרָאֵל יְהוָה יִשׁ הַיִּשְׂרָאֵל יִ:
וַיִּקְרָא כֹדִי:

Ekkor kiment egy izraelita nő fia, ám ő [egyúttal egy] egyiptomi férfiúnak a fia is volt
Izrael fiai között, és veszekedtek a táborban az izraelita nő fia és egy izraelita férfi.

וַיַּעַן שְׁכַנְיָה בֶן־יְחִיָּא לְמִבְנֵי י [ע' וְלָם כ'] (עִילָם ק) וַיֹּאמֶר לְעֶזְרָא אֲנִי חֲנֻנִי מֵעַלְּנוּ בְּאֵלֵּהּ יְנוּ וְנִשְׁבּוּ
נָשִׁים יִם נְכַרִּיּוֹת מֵעַמִּי י הָאֶרֶץ וְעַתָּה יִשְׁמְקֵנוּ הָ לְיִשְׂרָאֵל לְעַלְיוֹתָא:
וְעַתָּה יִם נְכַרִּיּוֹת יִתְּלֵנוּ לְהָרוֹץ יִא כָּל־נָשִׁים יִם וְהֵנּוּ וְלֵד מֵהֶם בְּעֶצֶם תֵּאדָנָּה י וְהִתְרַדּוּ יִם
בְּמִצְוֹת אֵלֵּהּ יְנוּ וְכַתּוּב הָ יַעֲשֶׂה הָ:
קוֹם כִּי יַעֲלֶה יֶד הַדָּבָר וְאֲנִי חֲנֻנִי עִמָּךְ הָ קוֹץ יִקְוֶה הָ יַעֲשֶׂה הָ: פ
וְיִקָּם עֶזְרָא וַיִּשָּׁבַע עַתְּשֶׁה־הֶכָּה־יִם הָלֹוִיִּם וְכָל־יִשְׂרָאֵל לְעֲשׂוֹת כְּדָבָר הַזֶּה וַיִּשָּׁבַע עוֹ:
עֲזָרָא יִב־הָ

2. Ekkor megszólalt, Sekhanja, Jechiél fia Élám fiai közül, és mondta Ezrának: „Mi hűtlenek voltunk Istenünkkel szemben, és idegen nőket vettünk magunknak az ország népeiből, de most van remény Izrael számára.
3. De most szövetséget kötünk Istenünkkel, hogy eltávolítsuk az asszonyokat és az általuk születetteket az Úr határozata szerint, és azoké szerint, akik remegnek Istenünk parancsára, és [mindez] a Tóra szerint lesz megcselekedve.
4. Kelj fel, mert téged illet a dolog, mi pedig veled vagyunk, légy erős és cselekedj!
5. Erre felkelt Ezra és megeskette a papoknak, a levitáknak és egész Izraélnek nagyjait, hogy így fognak cselekedni – és megesküdtek.

Ezra 10:2–5

Az itt felhasznált források ellenére a történelem során – és a jelenkorban is – voltak olyan csoportok, amelyek az apai ági örökösödést tartották mérvadónak. Ezen csoportok közé tartoztak például a karaiták, akik úgy vélték, hogy a bibliai karakterek tisztségeinek, illetve neveinek apai ágú örökösödése szerint az apai leszármazás a mérvadó.⁸

A fenti kérdés Izraelben először 1958-ban merült fel, az esetleges Izraelbe történő visszatérések, illetve oda történő emigrálások miatt. David Ben-Gurion – az akkori miniszterelnök – 50 intellektust kérdezett meg azzal kapcsolatban, hogy apai ágú zsidó származás esetén a visszatérni kívánó jogosult-e a visszatérésre. Természetesen az ortodox

⁸ LEVINSON, DAVID szerk. *Encyclopedia of World Cultures Vol 9: Africa and the Middle East*, G. K. Hall & Co., Boston, 1995. p.154.

válaszadók a már fentebb is említett módon válaszoltak: zsidó az, akinek az anyja zsidó vagy aki betért egy ortodox rabbinikus tanács előtt. Az Izraeli kormány ennek ellenére a következő definíciót használta: „Bárki, aki jó lelkiismerettel zsidónak vallja magát és nem követ más vallást.” Természetesen az ortodox frakciók elleneztek ezt a vélekedést, így a miniszterelnök visszavonta a vegyes házasságokból született gyermekek regisztrációját érintő direktívákat. A főügyész viszont a következő meghatározás megerősítése mellett döntött: „...ha Mózes és Izrael törvénye szerint valaki nem tekinthető zsidónak nem jelenti azt, hogy az a személy nem fogadható el zsidónak az állam szemszögéből.”

1970-ben a legfelsőbb bíróság úgy döntött, hogy az Izrael Államához való csatlakozást elkülönítik a zsidó hitbéli meggyőződéstől. A legfelsőbb bíróság elnöke, Shimon Agranat így nyilatkozott: „Az *alija*⁹ célja az, hogy összegyűjtse a száműzötteket, mely arra kötelez minket, hogy a „zsidó” – szót szekuláris, dinamikus kontextusban értelmezzük.” A vallásos pártok azonban sikert arattak, így a törvénybe bekerült, a betoldás: „vallási szempontok szerint az zsidó, akinek az anyja zsidó”.¹⁰

Napjainkban a haladóbb nézeteket valló progresszív, illetve reform közösségek nem feltétlenül azonosulnak e véleménnyel: elfogadják az anyai és az apai ágú örökösödést is, míg a szigorúbb irányzatok kizárólag az anyait tartják mérvadónak. Az apai származást is elfogadó közösségek tanításait a következő két bibliai szöveghelyre alapozzák:

וַיָּבֹרֶךְ רַב־אֱתֵיּוֹסִף וַיֹּאמֶר הֲאֵלֶּה יְמֵי אֲשֶׁר־הִתְהַלְכֻּ אָבִי לְפָנַי אֶבְרָהָם וַיֶּזֶק קָהָל הָהֵם
הָרַעָה אֶת־אִתְּיָם מֵעוֹד יָם

עֲדֵה־יָם הֵן הֵ:

הַמִּלֶּאךְ הַגָּאֹל אֶת־יָם מִכְּלִי־עֵיבָרָה אֶת־הַנְּעָרִים וַיִּקְרָא בְּהֶם שְׁמִי וַיֵּשׁ אָבִי אֶבְרָהָם
וַיֶּזֶק קָהָל וַיִּגְדֹּל לְחַב־

בְּקָרְבַּן הָאָרֶץ:

וַיֹּרָא יוֹסֵף כִּי־נִישָׁא יִתְאַב־יוֹדֵי־מִינֵהוּ עַל־חֹאֲשׁ אֶפְרַיִם וַיִּרְעַב בְּעֵינָיו וַיִּתְמַךְ יִדְאָב־יוֹ לְהֵסִיר
אֶת־הַמַּעַל

רֹאשׁ־אֶפְרַיִם עַל־חֹאֲשׁ מְנַשֶּׁה:

וַיֹּאמֶר יוֹסֵף אֶל־אָבִיו לֹא־בִן אָבִי כִי־יִהְיֶה הַבְּכֹר שְׁמִי יִמִּינֶךָ עַל־רֹאשׁוֹ:

וַיִּמָּאֵן אָבִיו וַיִּוַּיֶּאֱמָרְךָ עַתָּה יִבְנֶיךָ עֲתִיגִם־הֵואִי־הֵלֶעַ מִנְּגִם־הֵוא יִגְדֶּךָ לְאִוִּילִם אָחִי יוֹ הַקָּטָן־הַגָּדֹל
מִמֶּךָ בְּיָרְעֶה

⁹ Izrael államába való visszatérés, befogadtatás.

¹⁰ <http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/The-complexities-of-Jewish-identity-338799>

יְהִי־הָ מִלְאֵה־גוֹי, ׀
וַיְבָרֶכְהוּ מִבְּרָכָה לְאִמְ וְרַבְרָב יְבָרַךְ יִשְׂרָאֵל לְאִמְ יִשְׂמַךְ אֶל־הָ יָם פֶּאֶר יִמְכַמְנֵשׁ הָ וַיִּשְׁמְ
אֶת־אֶפְרַיִם יָם לְפָנָי
מִנְשֵׁה:

בראשית מח: יח-כ

15. Megáldotta Józsefet és mondta: „Az Isten, aki előtt jártak atyáim, Ábrahám és Izsák, az Isten, a pásztorom, mióta vagyok, a mai napig,
16. az angyal, aki megváltott engem minden bajtól, áldja meg a gyermekeket és neveztessek rajtuk az én nevem, és atyáimnak, Ábrahámnak és Izsáknak neve, és szaporodjanak sokasággá az országban.”
17. Amint József látta, hogy atyja jobb kezét teszi Efráim fejére, elégedetlenné vált, megfogta apja kezét, hogy eltávolítsa azt Efráim fejéről Menásse fejére.
18. És mondta József az apjának: „Nem így, atyám, mert ez az elsőszülött, tedd jobbodat az ő fejére!”
19. De apja vonakodott, és azt mondta: „Tudom fiam, tudom. Ő is néppé lesz és ő is nagy lesz, de kisebbik testvére nagyobb lesz nála, és magzatja népek sokasága lesz.”
20. És megáldotta őket azon a napon, mondván: „Tegyen téged Isten olyanná, mint Efráim és mint Menásse.” És elé helyezte Efráimot Menássénak.

Genezis 48:15–20

כִּי בָּאֵבֶתְךָ חָשׁוּ קִיְהוֹן הָלֹאֲהֶכָּה אֹתָם וַיִּבְחַרְזָּעוּ מֵאַחֲרֶיהָ מִכָּכָם מִכָּל־הָעַמִּים כִּי־וָה
הָיָה:
דברים י:יה

15. Csak az atyáidat kedvelte meg az Örökkévaló, hogy szeresse őket, és kiválasztotta magzatukat utánuk, titeket az összes nép közül, mint a mai napon.

Deuteronomium 10:15

Úgy vélem a fenti források alapján kialakuló halákhikus szabályozások napjainban bizonyos bürokratikus esetek során nyernek igazán nagy jelentőséget: a „nem megfelelő” származás – illetve vallási csoporthoz való tartozás – miatt például az Izraelbe történi alija jelentős nehézségekbe ütközhet, hiszen az állami hatóságok az izraeli ortodoxia által elfogadott igazolásokat veszik figyelembe az állampolgársági kérvények elbírálásakor. Ennek fényében azok, akik bár identitásukat tekintve zsidónak vélik magukat, akár rendelkeznek is zsidó felmenőekkel, ha felmenőik nem anyai ágiak, vagy esetleges betérésük nem ortodox módon hajtattott végre, nem nyernek befogadást Izraelbe.

A betérés és alappillérei

A zsidóságba való betérés kérdése nem csak a betérő számára, de a befogadó közösség számára is szignifikáns jelentőséggel bír. A betérő nem csupán vallási, de nemzeti, filozófiai pszichológiai, történelmi és szociális kontextusban is értelmezhető.

A *halákha*¹¹ szabályozásai szerint a betérésnek három alapvető feltétele van: a parancsolatok elfogadása, a körülmetélkedés – csak férfiak esetében –, illetve a *mikvében*¹² történő alámerülés – mindkét nem esetében. A rabbinikus magyarázatok szerint mindháromat egy háromtagú rabbinikus bíróság előtt kell végrehajtani.¹³ E rabbinikus bíróság, azaz a *bét din* legalább egyik tagjának egy olyan rabbinak kell lennie, aki elismert jogtudós a betérések tekintetében. A másik két tag a Talmudban és Tórában jártas zsidó férfi kell hogy legyen.¹⁴ A betérés *halákhikus* szabályozásáról a Sulkhán Árukh hosszasan értekezik, legalapvetőbb feltételeiről a következőképpen ír:

כל ענייני הגר, בין להודיעו המצות לקבלם, בין המילה, בין הטבילה צריך שיהיו בשלושה הכשרים לדון, וביום (תוספת ורא"ש פרק "החולץ"). ("מיהו דוקא לכתחילה, אבל בדיעבד אם לא מל או טבל אלא בפני שנים או קרובים) (הגהות מרדכי (ובלילה, אפילו לא טבל לשם גרות אלא איש שטבל לקריו ואשה שטבלה לנדתה הוי גר, ומותר בישראלית. חוץ מקבלת המצות שמעכבת אם אינה ביום ובשלושה. ולהרי"ף ולהרמב"ם אפילו בדיעבד שטבל או מל בפני שנים או בלילה מעכב, ואסור בישראלית. אבל אם נשא ישראלית והוליד ממנה בן - לא פסלינן ליה.

15

„A betérés mindhárom fázisa, így a parancsolatok elfogadása, a körülmetélés és az alámerülés is nappal kell hogy történjen, egy háromtagú rabbinikus bíróság előtt. Mindez azonban csak a szokásos esetekben igaz. Utólag azonban, ha csak két ember előtt vagy rokonok előtt, illetve éjszaka metéltette magát körül, vagy merült alá, sőt, még ha nem is a betérés céljából merült alá, hanem például egy férfi a magömlése miatt, vagy egy nő, a menstruációs ciklusa miatt, mindezen esetekben azért betértnek számít, és megengedett a

¹¹ Héber: „járt út”. A zsidó törvény általános megnevezése, mely magában foglalja a mértékadó végső döntéseket éppúgy, mint a legspecifikusabb kérdéseket. A *halákha* az élet minden területére kitér.

¹² Rituális fürdő.

¹³ FINKELSTEIN, MENACHEM: *Hagijjur halakha u-maasze*, Ramat Gan, 2003. p. 15.

¹⁴ LIFLAND, JOSEF: *Gerim ve gijurot*, Gefen bet hozaot baam, Jerusalem, 2001. pp. 1–7.

¹⁵ Sulkhán Árukh, Yoreh Dea 268:3.

zsidóval való házasságkötése. Egy dolog kivételt képez: ez pedig a micvák¹⁶ magára vétele, amely érvénytelen, ha nem nappal történik, és nem háromtagú rabbinikus bíróság előtt. Maimonidész és Rif szerint az is hátráltató tényező még utólag is, ha a betérő éjszaka vagy csak két ember előtt metéltette magát körül, vagy merült alá. Ezekben az esetekben tilos zsidó nővel házasodnia. Ha azonban mégis elvesz egy zsidó nőt, és az már gyereket is szült neki, akkor betérését nem érvénytelenítik.”

Természetesen a betérés mindegyik lépésének pontosan meghatározott előírások szerint kell végbemennie. A betérőnek a vallási előírásokat maradéktalanul el kell fogadnia – ennek hiányában ugyanis betérése érvénytelen. A rabbinikus bíróságnak többek között figyelembe kell vennie a betérés okát – érdekből nem lehet senkit se betéríteni –, s azt, hogy a körülmetélés megfelelőképp zajlott-e le – legalább egy csepp vérnek meg kell jelennie a bőrfelületen –, valamint azt, hogy a betérő minden egyes testrésze teljesen alámerül-e a rituális fürdőben.¹⁷

Ahogy a betérőnek, a *bét dinnek* is nagy a felelőssége: a betérő szándékának kinyilatkoztatásától a betérés végső mozzanatáig nyomon kell követnie a betérő életvitelét. Betérési szándékának kinyilatkoztatásakor a rabbinak háromszor el kell utasítania, a betérni vágyót, ezzel ellenőrizvén, hogy elég erőteljes-e a szándéka. Amennyiben a betérni készülő még ez után is a rabbihoz fordul, egy hosszas tanulási procedúra veszi kezdetét. Az betérő oktatása a zsidó életút minden egyes területére kitér. A betérni vágyónak már ekkor majdnem mindegyik parancsolatot magára kell vennie – egy kivételével, hiszen a betérésig még nem számít zsidónak. Mivel a folyamat részét képezi a zsidó ünnepeken való részvétel és az aktív hitélet is, a teljes ciklus áttekintése minimum egy évet vesz igénybe, azonban minél szigorúbb irányzathoz tervez csatlakozni a betérő, a folyamat annál hosszadalmasabb lehet. Mivel a betérések körülményei egymástól eltérőek és gyakorlati igen komplexek, a rabbinikus tanács tagjainak a *halákhában* jártasnak kell lenniük.¹⁸

Egyértelmű tehát, hogy a betérés egy hosszadalmas folyamat, ami a befogadó közösség és a betérni kívánó személy számára is rengeteg áldozat meghozatalát követeli.

¹⁶ Parancsolatok.

¹⁷ FINKELSTEIN: *Hagijjur*... pp. 41–53.

¹⁸ FINKELSTEIN: *Hagijjur*... pp. 361–393.

A közösség története a zsidó emancipáció után

Az állandó üldöztetések és kivándorlások után a 16. században kialakult vallási irányzat híveinek száma az évszázadok során fokozatosan csökkent, a 19. század közepére már csak Bözödújfaluban maradt jelentős közösség.¹⁹ A források tanúságai alapján ekkorra a szombatosok csupán abban különböztek a zsidóktól, hogy nem voltak körülmetélve.²⁰

1867. december 22-én a főrendiház elfogadta a zsidók egyenjogúsításáról szóló javaslatot,²¹ melyet a szombatosok örömmel fogadtak. Mivel magukat már rég zsidónak vélték, három napon át ünnepeltek.

„A zsidó a magyarral egy rangra emelkedett, s az országgyűlés megengedte, hogy a zsidó, mint bárki, szabadon imádhassa istenét” – e felszólalással és tánccal ünnepelték az eseményt az erdőszentgyörgyi zsinagóga előtt,²² majd felkérték az egyik helyi zsidót – Wolfinger Salamont –,²³ hogy tanítsa őket héberre és lássa el a közösség fontosabb pozícióit. – A férfi némi anyagi ellenszolgáltatás ellenében ugyan, de eleget tett kérésüknek.²⁴

1867-ben hatályba lépett a törvény. A szombatosok interpretációja szerint az eddig keresztény felekezetbe tartozók számára a törvénycikk lehetővé tette a zsidó vallás felvételét. A törvény valójában nem a zsidó vallásra való betérést tette engedélyezetté, hanem a már zsidó hívek szabad vallásgyakorlatát engedélyezte, illetve azok politikai jogkörét bővítette ki.

¹⁹ GIDÓ ATTILA: „Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez” in *Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI.*, Székelyudvarhely, 2006. p. 162.

²⁰ BÖZÖDI GYÖRGY: *Székely emberek, zsidó istenek. Jegyzetek a székely szombatosokról.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj-Kolozsvár, 1935. p. 10.

²¹ 1867. évi XVII. törvénycikk az izraeliták egyenjogúságáról polgári és politikai jogok tekintetében. 1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilváníttatnak. 2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet, ezennel megszüntetetik. Forrás: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5318>

²² KOHN SÁMUEL: *A szombatosok. Történetük, dogmaticájuk és irodalmuk.* Különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira. Budapest, 1889. p. 353.

²³ Zentán született, szappanos legényként került Bözödújfaluba, ahol feleségül vette a vagyonos Kovács Pál Sámuel (szombatos) Sára nevű lányát, aki pár évvel azelőtt titokban zsidó hitre lépett, és egybekelt Rózner Jakabbal (hévízi zsidó), de Hajnald fellépésének következtében vissza kellett térnie apjához, így elfogadta a rituális válólevelet. Wolfinger 1865-ben Maros-Ludason telepedett le szappanos mesterként, műhelye azonban leégett, és visszatért Bözödújfaluba.

²⁴ KOHN: *A szombatosok* p. 353.

A téves értelmezés következtében sokan a zsidó vallásra való betérést tűzték ki célul – áttérési szándékukról papjaiknak, lelkészeiknek is beszámoltak.²⁵

Először Kovács Pál István, a 67 éves szombatos és Kovács Mózes álltak a mozgalom élére. A két Kovács szinte azonnal nekilátott a *halákhikus* folyamat végrehajtásának: bejelentették Sebesi József bözödújfalvi katolikus plébánosnak, hogy zsidó hitre térnek, majd még kétszer nyilatkoztak – nyilatkozatukról tanúkkal hitelesített bizonyítványt állítottak ki. Megkérték Wolfingert, hogy járjon közre nekik az erdőszentgyörgyi rabbinnál a *gijur*²⁶ kapcsán. A férfit meglepetésként érte a betérni vágyók erős szándéka: „Nem hittem, hogy ők oly odaadással a súlyos operációnak a rá következő betegségnek kitegyék magukat. Megmagyaráztam nekik, hogy mily nagy fát mozgatnak, de ők szilárdul megmaradtak komoly elhatározásukban.”²⁷

Május 31-én²⁸ az erdőszentgyörgyi *mohél*²⁹ végrehajtotta a *briszt*³⁰ A műtét után Kovács Pál István az Ábrahám, Kovács Mózes pedig az Ábrahám Izsák nevet kapta. Mivel az idősök körülbelül három hét alatt „felgyógyultak”,³¹ a fiatalok is követték példájukat, és egyre többen jelentették papjuk előtt áttérési szándékukat.

November 30-ig 37 újabb szombatos férfi vetette alá magát a beavatkozásnak – a betérő nők száma is jelentős volt. December elejére 173-an vallották magukat zsidónak, akik között voltak azonban olyanok is, akik még nem voltak körülmetélve.

Sebesi úgy vélte, sokakon erőszakkal hajtják végre a *briszt*, azok pedig, akik önkéntesen vállalják, 50 osztrák forintot kapnak jutalmul.³² Bár a jelentésekben gyakran szerepel, hogy az áttérőket pénzzel jutalmazták, a leírások alapján a *gijurok* hátterének ezen része nem egészen világos, hiszen a megkérdezettek között akadtak olyanok, akik tagadták ezt – az idősebbek egy része pedig állította, hogy be volt ígérve a jutalom.³³

November 26-án Betegh Imre, a kerületi alesperes kihallgatta az egykori katolikus szombatosokat és jegyzőkönyvet vett fel róluk. Az általa feltett kérdések fő célja az volt,

²⁵ Lásd: „Függelék” A.

²⁶ Héber: 'betérés'.

²⁷ KOHN: *A szombatosok* p. 356.

²⁸ KOHN: *A szombatosok* p. 356., 3. lábjegyzetben közli azt is, hogy az erdőszentgyörgyi *mohél* egyben *sakter* is volt, valamint, hogy egy legenda szerint a *sakterező* kését használta a *brisz* végrehajtásakor, ezért eltiltották mind a *mohélségtől*, mind a *sakterságtól*.

²⁹ A körülmetélést végző személy.

³⁰ Körülmetélés.

³¹ BÖZÖDI: *Székelly emberek* p. 19.

³² KOHN: *A szombatosok* p. 357–359.

³³ BÖZÖDI: *Székelly emberek* p. 19.

hogy kiderítse a zsidó hitre való betérés okát. A kihallgatott férfiak mind úgy nyilatkoztak, hogy saját akaratukból és meggyőződésükből döntöttek a betérés mellett.

A prozeliták – és a közösség azon tagjai, akik nem tértek zsidó hitre – 1874-ben megalapították „Bözöd-ujfalvi izraelita proselita hitközséget”, mely akkoriban az egyetlen intézményesült formában működő prozelita közösség volt Európában.³⁴

Természetesen a zsidó hit gyakorlásához megfelelő feltételekre volt szükség, melyekkel a bözödújfalviak is tisztában voltak. Már az intézmény megalapítása előtt komoly munkálatokba kezdtek, 1870-ben *mikvét*³⁵ építettek, 1874-ben pedig lefektették a zsinagóga alapjait.³⁶ A zsinagóga ortodox hagyományok szerint volt berendezve: a *bima*³⁷ közepén volt elhelyezve, a női tagok pedig a karzaton foglaltak helyet, mely függönnyel volt elválasztva a szent tér többi részétől. A keleti falon három ablak volt, melyeket Dávid-csillag díszített, a tóraszekrényben 3 tóratekercs kapott helyet.³⁸

A források arról is beszámolnak, hogy a vallásgyakorlathoz szükséges egyéb eszközöket – így az imaszíjakat és imakönyveket a hívek Wolfinger Salamontól vásárolták.³⁹

A főként birtokaprózódások és a csupán heti öt napi munkavégzés – hiszen szombaton vallási okokból kifolyólag nem dolgoztak, vasárnap pedig nem dolgozhattak –, miatt elszegényedett közösség egyetlen fizetett hivatalnok a *sakter*⁴⁰ volt, aki Wolfinger elköltözése után az előimádkozói és az oktatói posztokat is maga töltötte be.

1876 – 1885 között kilenc olyan tanítója volt a közösségnek, aki mind a *sakteri*, mind a tanítói pozíciót betöltötte, az anyagi források hiányában gyakran hónapokig nem volt se *sakterük*, se tanítójuk. Az ilyen időszakokban vagy nem ettek húst, vagy az erdőszentgyörgyi közösségtől hozattak kóser húst, valamint az ottani rabbihoz fordultak kérdéseikkel⁴¹ – tehát vallási meggyőződésük még a legrosszabb körülmények között is megmaradt.

A forrásokban rendelkezésünkre álló információk alapján nyilvánvaló, hogy a vallási előírások betartása anyagi korlátokba ütközött ugyan, a felekezet tagjai mégis igyekeztek

³⁴ PATAI, RAPHAEL: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, Wayne State University Press, Detroit, 1996. p.160.

³⁵ Rituális fürdő.

³⁶ BÖZÖDI: *Székel emberek* p. 15.

³⁷ Tóraolvasó asztal emelvénye.

³⁸ ARÁNYI LAJOS: „Az erdélyi szombatosok közt ” in Ágai Adolf szerk. *Magyarország és a Nagyvilág* XII. évfolyam 38. szám (1875), p. 456.

³⁹ BÖZÖDI: *Székel emberek* p.15.

⁴⁰ Rituális metsző.

⁴¹ KOHN: *A szombatosok* pp. 369–371.

betartani őket. A megpróbáltatásokat egyre nehezebben tűnő közösségi tagok közül két család a katolikus hitre való áttérést választotta.

A héberül vezetett anyakönyvben foglaltak szerint a bözödújfalviak között előfordultak „vegyes” családok is: az akkor utolsó 1885. július 18-i bejegyzés Kovács Ábrahám Chajim – szombatos – és Mózes Anna – zsidó – gyermekének születését jegyzi le. Tehát a közösségben a betérőkön kívül előfordult néhány személy, aki zsidó anyától született, a *halákha* szerint tehát – a legszigorúbb irányzatok szerint is – zsidónak minősült. Bár Beck Mór⁴² nem ismerte tüzetesen a zsidó lakosság számát, „azt hallotta”,⁴³ hogy a község 39 családjából 32 szombatos, 7 pedig zsidó volt.

A *Magyar Zsidó Szemle* szerkesztőségét megérintette a szombatosok története – több felhívást is közzétettek a folyóiratban a szombatosok segélyezésére: „A kik közénk annyi önzetlen lelkesedéssel jöttek, lehetetlen, hogy hideg részvétlenséggel legyünk irántuk.” –⁴⁴ ennek értelmében a szerkesztőségi tagok zsidónak tekintették a prozelita közösség tagjait. Tették ezt annak ellenére is, hogy az általuk közölt Dr. Beck Mór leírásaiból egyértelműen kiderült, hogy bár a közösségnek voltak zsidó tagjai, a szombatosok közül sokan nem hajtották végre a *gijurt*.

A folyóirat szerkesztősége által gyűjtött adományoknak köszönhetően a közösség helyzete mind anyagilag, mind oktatásügyileg javulásnak indult. A zsinagógát kitatarozták, a temetőt kibővítették és körbekerítették, a régi *mikve* helyett újat építettek, valamint felépítettek egy iskolaépületet, illetve egy lakást a vallástanító számára. Az 1885/86-os iskolaévben állami népiskola nyitott Bözödújfalun. A szombatos, illetve a zsidó gyerek hitéleti kötelezettségeit figyelembe véve szombat délelőtt mentesültek az oktatás alól – sőt, ilyenkor írásbeli házi feladatot sem kaptak, hogy eleget tehessenek a szombati munkavégzés tilalmának is.⁴⁵

1887-től a pénzügyi támogatások egyre csökkentek, a közösség tagjai azonban újbóli sanyarú körülmények ellenére is gyakorolták rituális kötelezettségeiket: még a befagyott vizű *mikvé*ben is képesek voltak alámerülni.

⁴² Bukaresti rabbi és hitszónok. Két alkalommal tett kirándulást Bözödújfaluba, élményeiről a *Magyar Zsidó Szemle*ben számolt be.

⁴³ DR. BECK MÓR: „Kirándulás a bözöd-újfalvi szombatosokhoz” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* II. évfolyam 10. szám (1885). p. 659.

⁴⁴ BACHER VILMOS – BÁNÓCZI JÓZSEF: „Fölhívás a bözöd-újfalvi zsidó közösség segélyezésére” in *MZsSz* II. évfolyam 8. szám (1885). pp. 652–653.

⁴⁵ DR. BECK MÓR: „Újabb kirándulásom a bözöd-újfalvi szombatosokhoz” in *MZsSz* IV. évfolyam 2. szám (1887). p. 89.

A 19. század végén a zsinagóga látogatottsága is igen magas volt, szombatonként és ünnepnapokon még nők is rendszeresen látogatták – bár hétköznapi, valamint újjhold és a *Jahrzeitok*⁴⁶ kivételével többnyire zárva volt, mivel a közösség jelentős része még ekkor is földműveléssel foglalkozott – azaz korán reggeltől a földeken munkálkodott.

Istentiszteleteik ortodox előírások szerint héberül zajlottak, zsidó imakönyvből. A férfiak, ortodox zsidó szokás szerint sohasem jelentek meg fedetlen fővel, ingük fölött pedig *ciceszekkel*⁴⁷ ellátott ingujjat viseltek. Többen feltekerték pajeszukat (bár Böződi leírásában az szerepel, hogy ő senkinél nem látott pajeszt),⁴⁸ a házas nők pedig vagy lenyírták hajukat, vagy kendővel eltakarták azt.⁴⁹

Nagy Herman – aki évekig a falu jegyzője volt, és a tehetősebb szombatos vallásból zsidóvá betértek közé tartozott – a vele folytatott beszélgetés során elmondta Böződi Györgynek, hogy szombatos gyökereit teljesen hátrahagyván *halákhikus* úton lett zsidóvá. Elmondása szerint az egykori szombatosok vallása már teljesen elkülönült a régi hagyományoktól. Úgy vélte, hogy a keresztény hitre való visszatérésre kizárólag anyagi érdekekből vállalkoznának az egykori áttértek – mivel a zsidó életmód fenntartása igen költséges dolog.⁵⁰

Férjével ellentétben Nagy Hermanné azt állította, hogy bár ő gondolt a kereszténységhez való visszatérésre, túl öregnek tartotta magát a változtatáshoz. A nő szerint Wolfinger beszélt rá a szombatosokat az áttérésre, arra hivatkozván, hogy se zsidók, se magyarok nem voltak.⁵¹

A prozelita szombatos közösség tagjai közt is volt még 5 család, akik nem tértek át zsidó hitre – ragaszkodtak saját vallásukhoz. Ezen szombatosok közé tartozott Sallós József, a falu bírása, kinek bátyja a rabbi volt – tehát betért zsidó. Ez az öt család mindössze 17 főt (9 férfi, 8 nő) jelentett.⁵²

Hazai Hugó⁵³ a 19. század végén látogatott el Böződújfaluba. Leírásai alapján az akkoriban fellelhető szombatos imakönyvek és kódexek nem sokban különböztek a

⁴⁶ Halálozási évforduló.

⁴⁷ Szemléltető a ruhák négy sarkán.

⁴⁸ BÖZÖDI: *Székelly emberek* p. 13.

⁴⁹ KOHN: *A szombatosok* pp. 375–376.

⁵⁰ BÖZÖDI: *Székelly emberek* p. 14.

⁵¹ BÖZÖDI: *Székelly emberek* pp. 14–15.

⁵² KOHN: *A szombatosok* p. 376.

⁵³ Író, újságíró a 19–20. században. Újságírói pályáját az *Egyenlőség* című folyóiratnál kezdte, ahova főképp katonai elbeszéléseket írt. Lefordította Gorkij *Éjjeli menedékhelyét* és Csirikov *Zsidók* című drámáját. Később az *Őrszem* című katonai lapot szerkesztette.

korábbi imakönyvektől.⁵⁴ Az általa beszerzett négy imakönyv közül kettő betért szombatosoké volt, a másik kettő pedig Sallós Józsefé, aki ekkor már az egyetlen élő szombatos férfi volt az országban.

A szombatosok nagy áttéréseinek idején Sallós katonai szolgálaton volt, visszatérésekor pedig nem kívánta felvenni a zsidó hitet – szombatosként élte életét, a nyilvántartásokban pedig katolikusként szerepelt.⁵⁵ Lánya bár katolikus volt, gyermekkorában tartotta a szombatos vallást. Felnőttként főként a katolikus hagyományokat ápolta ugyan, de néhány szombatos szokást is megtartott, például szombaton nem dolgozott.⁵⁶

Amint az eddig leírtakból is kiderül, a szombatosok betérése gyakorlatilag egybeesett a magyarországi zsidó emancipáció után felgyorsuló zsidó asszimilációval, és „zsidó szempontból” egy sajátos helyzetet teremtett: a magyarországi zsidóság a „befogadott” státuszból egyben befogadóvá is vált.⁵⁷ A betért szombatosokat elsősorban a neológia igyekezett felkarolni, annak ellenére, hogy ők maguk vallásgyakorlatukban és hagyományaikban az ortodoxiához csatlakoztak.⁵⁸

⁵⁴ Hazai Hugó írása számtalan imát felsorol, melyet a szombatos énekeskönyvekből és kódexekből gyűjtött össze. A szombati imák mellett egyéb zsidó ünnepekre (*szukkot, jom kipur*) írott liturgikus szövegeket is lejegyez.

⁵⁵ HAZAI HUGÓ: „Szombatos imádságok” in Bacher Vilmos szerk. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat V. évkönyve* (1900). pp. 208-210.

⁵⁶ BÖZÖDI: *Székely emberek* p. 21.

⁵⁷ GIDÓ ATTILA: „Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez” in *Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI.*, Székelyudvarhely, 2006. p. 167.

⁵⁸ SZIGETI, JENŐ: Adventisták és szombatosok. In: *„És emlékezzél meg az útról...”*. Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből. Budapest, 1981. p. 125.

A közösség története a II. világháborútól „napjainkig”

A második világháború zsidókkal kapcsolatos rendelkezései a bözödújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség mindennapjaira is hatással voltak. Amikor 1940-ben Észak-Erdély és vele együtt Bözödújfalú is visszakerült Magyarországhoz, már érvényben volt az első két zsidótörvény.⁵⁹ Mivel a keresztény származású szombatosok jogainak zsidótörvények általi korlátozása ellenkezett volna a fajvédő törvények szellemiségével, 1941-ben magyar kormánybiztosok próbálták rávenni a szombatosokat arra, hogy térjenek ki az izraelita felekezetből.⁶⁰

A bözödújfalvi Unitárius Egyházközség vallásváltásokról vezetett anyaga szerint 1941-ben izraeliták részéről nem történt áttérés az unitárius hitre – és bár 1903-tól egészen 1940-ig sem volt ilyen irányú áttérés, 1940-ben azonban 77 prozelita tért át az unitárius vallásra.⁶¹ 1940-től számtalan levél érkezett Péter Ödön bözödújfalvi unitárius lelkészhez. A levelek írói arra kérték a lelkészt, hogy küldje el nekik felmenőik anyakönyvi kivonatait, melyek igazolják nem zsidó származásukat.⁶²

A keresztény felekezetekre történő áttérésekről Móricz Zsigmond 1941-es riportjában is beszámolt. Az általa megkérdezett Kovács Mózes elmesélte, hogy főként gyermekei jólétének érdekében tért át – mivel ha nem teszi azt, nem kapja meg a bizonyítványokat az államtól.⁶³

A harmadik zsidótörvény⁶⁴ rendelkezései szerint az erdélyi szombatosok, illetve azok „ivadékai”, akik származásuknál fogva nem zsidók, a nem zsidókkal estek azonos elbírálás

⁵⁹ 1938. évi XV. törvénycikk: „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról”. A törvény kimondta, hogy a szellemi szabadfoglalkozású pályák állásainak maximum 20%-át foglalhatják el zsidók. A törvény szintén 20%-ban maximálta a tíz értelmiséginél többet foglalkoztató kereskedelmi, pénzügyi és ipari vállalatoknál a zsidók létszámát. A végrehajtásra öt évet írtak elő.

1939. évi IV. törvénycikk: „A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról”. A jogszabály nagyrészt faji szempontból határozta meg, hogy ki számít zsidónak. Zsidónak minősült az, akinek legalább egy szülője vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt. Ennek értelmében tehát a három generációval a hatálybalépés előtt megkeresztelkedett zsidó családokat nem érintette a törvény.

⁶⁰ GIDÓ: *Öt forrás* p. 162.

⁶¹ Vallásváltozások 1903-tól. Bejegyezte: Id. Péter Ödön nyug. lelkész. Bővebben lásd: „Függelék C”.

⁶² Bővebben lásd: „Függelék C”

⁶³ MÓRICZ ZSIGMOND: „Szombatosok közt” in Móricz Zsigmond szerk. *Kelet Népe*, VII. évfolyam 12. szám (1941). p. 3.

⁶⁴ 1941. évi XV. törvénycikk: Megtiltotta a vegyes házasságokat és büntette a zsidó férfiak és keresztény nők közötti szexuális kapcsolatot, azonban a keresztény férfiak és zsidó nők szexuális kapcsolatára nem tért ki. Míg az első zsidótörvényt a keresztény egyházak felsőházi képviselői elfogadták, a „fajvédelmi indíttatású” harmadik zsidótörvényt ellenezték.

alá. A származás igazolása kizárólagosan az igazságügyi miniszter tanúsítványával történhetett.⁶⁵

A gettósítások során azonban sok esetben nem vették figyelembe a mentesítő iratokat, a közösség tagjait a marosvásárhelyi gettóba szállították. A gettóba 5 500 marosvásárhelyi és 1880 környékbeli zsidó került. A gettóban a betérteket a zsidók nem fogadták el, gyakran élcelődtek velük. A bözödújfalviak azonban nem tartották őket igazi zsidóknak, hiszen sokan már nem gyakorolták vallásukat, még kóser háztartást sem vezettek.⁶⁶ Embertelen körülmények között voltak kénytelenek itt élni az elhurcoltak, akik folyamatos fizikai és pszichikai terrornak voltak kitéve.⁶⁷

Az egyik falusi, Ács Eszter, 1944. május 3-án levélben számolt be⁶⁸ a történetekről budapesti rokonának, ahol is azt írja, egy csűrbe terelték a falu szombatos zsidóit és született zsidóit egyaránt – nagyjából 40 embert –, ahonnan Erdőszygyörgyre, majd Marosvásárhelyre vitték őket. A források alapján összesen 94 szombatost vittek a gettóba.⁶⁹

Ráduly István – a korabeli katolikus plébános – tudomást szerzett róla, hogy a prozelitákat jogtalanul elszállították. Segítségével számtalan betért szombatost sikerült kimenteni marosvásárhelyi gettóból.⁷⁰ A zsidónak minősülő, hozzátartozóikat elhagyni nem akaró prozeliták viszont a halálba küldött deportáltak sorsában osztoztak.

1944. június 1-én küldött hét bözödújfalvi lakos intézett levelet az igazságügyi miniszterhez.⁷¹ A levél írói sérelmezték, hogy a marosvásárhelyi gettóból kikerültek bizonyos szombatosok akik „[...] a zsidótól is nagyobb zsidók. Héberül írt imakönyvekkel rendelkeznek, a zsidó tízparancsolat szerint élnek, körül vannak metélve, s szükségük van a pászkára, s imaköpenyre is. Nemcsak a szombatot ünneplik, hanem az összes zsidó ünnepet.” A levélben továbbá név nélküli utalások is találhatók Ráduly István szombatosoknak nyújtott segítségére.

A Minisztérium azonban ignorálta a levelet, hiszen annak figyelembevétele megkérdőjelezte volna a korábbi eljárási gyakorlatot.

⁶⁵ NÉMETH LÁSZLÓ: „Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944.” in *Történelmi Szemle* XLVII. évfolyam, 12. szám (2005). pp. 73–74.

⁶⁶ BRAHAM, RANDOLPH L. szerk. *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Budapest. Park Könyvkiadó 2007. p. 1153.

⁶⁷ BRAHAM: *A magyarországi* pp. 749-750.

⁶⁸ DÁN RÓBERT: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. p. 226.

⁶⁹ BRAHAM: *A magyarországi* p. 750.

⁷⁰ KOVÁCS ANDRÁS: *Az erdélyi szombatosság nyomában*. Csíkszereda, 1999. pp. 140–143.

⁷¹ MOL IM K 579 90. cs. 40 500; 1944. 870–872.

Június 10-én, a Magyar Királyi Csendőrség Központi Nyomozóhivatala megkereste Bonczos Miklós belügyminisztert a szombatosokkal kapcsolatban. Bonczos továbbította a kiadott tanúsítványok felülbírálásának kérelmét tartalmazó levelet az Igazságügyi Minisztériumhoz, így a level Degré Alajoshoz került. Degré a minisztrériumi gyakorlatot részletesen levezetve válaszolt, valamint 1944. október 5-ig referálta a szombatos ügyeket.

1944. október 15-én megtörtént a nyilas hatalomátvétel, így ismét előkerültek a szombatosok ügyével kapcsolatos problémák. 1945. február 13-án a magyar királyi honvédelmi miniszter és a honvédség főparancsnoka átíratot küldött az igazságügy miniszternek. Levelükben bírálták a Minisztérium korábbi hozzáállását a törvényértelmezésben, valamint tájékoztattak arról, hogy az eddigi gyakorlatban a származás megállapításánál kedvezőbb elbírálásban részesültek azok a félvérek, akik felmenői között szombatosok voltak, mint akik esetében valamely keresztény hitfelekezet tagjai voltak az elődök.

A válasz 1945. február 25-én kelt Bátyka Elemér tollából, aki teljes mértékben egyetértett a honvédelmi miniszter állításával. Bátyka elzárkózott a korábbi minisztrériumi gyakorlattól, valamint egy olyan törvényjavaslat előkészítését vetette fel, melyben a zsidó származás eldöntése faji alapon történne. Ekkorra azonban az ország már nem állt nyilas uralom alatt, így javaslatának nem lehetett semmilyen következménye - Magyarország teljes területén megszűnni látszott a zsidóság üldözése, így a szombatosság is.⁷²

Természetesen a második világháború eseményeinek következtében az egykori szombatos közösség gyors ütemben számolódott fel: több túlélő unitárius vagy katolikus hitre tért, valamint többen választották a kivándorlást – Izraelbe is.

1944-re a falu szinte összes zsidó lakója áttért valamelyik keresztény felekezetre. Nagy Hermán József elmondása alapján legtöbben kényszerből tettek így: „Amit tettünk, azt csak kényszerűségből tettük. Az unitárius egyházi életbe bekapcsolódni sohasem tudtunk, főleg mi öregek. Hogy miért éppen az unitárius vallásra tértünk át? Az unitárius vallás egyszerűsége miatt. A beilleszkedést megzavarta az is, hogy az áttérés után is – 1944-ben – sokat elhurcoltak közülünk és ez megzavarta életünket, mert láttuk azt, hogy nem mentség számunkra a keresztény gyülekezetbe való áttérés.”⁷³

⁷² MOLNÁR KAROLA: *A székel szombatosok Bözödűfaluban*. (szakdolgozat) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010. p. 35.

⁷³ SZOMBATFALVI, JÓZSEF: *A Bözödűfalvi Egyházközség története*. (Szakdolgozat) Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 1975. pp. 17–18.

Sokan, amint tehették, visszatértek a zsidó hitre, majd Izraelbe emigráltak,⁷⁴ néhányan zsidóként éltek tovább a faluban,⁷⁵ 31-en pedig unitárius hitre tértek.⁷⁶ Az unitárius hitben 31-en maradtak meg, nagyobb részük látszólag gyakorolta „új” vallását, mindazonáltal elmondható, hogy a kereszténységbe való teljes asszimilációjuk nem volt sikeres.⁷⁷

⁷⁴ Az emigrálók névsora: Kovács Lajos, K. Kappal Irén, Kovács Imre és Kovács Béla, Rozenzweig Lajos és felesége, Lovász Vilma, Rozenzweig Elvira, Rozenzweig Ilona, Rozenzweig József, Rozenzweig Béla, Rozenzweig Ida, Rozenzweig Bella, Nagy Elza, Ábel Mihály, Grün Pepi, Ábel Jenő, Lőrincz Jenő és Lőrincz (Cigler) Teréz, Lőrincz Márton és Lőrincz (Cigler) Aranka, Kovács Antal, Josifovits László, J. Katz Irén, özv. Kovács Mendelné, Izrael Sándor, Sámson Jakab, Sámson Kohn Zefir, Sámson Irma, Nagy Jakab, Kovács Sára, Sallós Róza. forrás: Forrás: SZOMBATFALVI: *A Bözödujfalvi...* pp. 19–23.

⁷⁵ A faluból elköltözők névsora: Hiller Simon, H. Ács Róza, Hiller Endre, Hiller Mihály, Sallós Aranka, Sallós Sallós Sára, Kovács Andor, Kovács Hellén, Kovács Mária, Kovács Szerén, Kovács Ida, Nagy Eszter. Forrás: SZOMBATFALVI: *A Bözödujfalvi...* pp. 19–23.

⁷⁶ L. Rozenzweig Pepi, Rozencz Endre, Nagy József Hermán, Nagy Gizella, Nagy Pál és Nagy Ernő, Csukor András József és Spirer Regina, Lázár Cecília, Lázár József, Lovász Mihály, Nagy Eszter, Kovács Eszter, Kovács Sámuel, Kovács Oszkár, Kovács Pál, Kovács Sándor, özv. Hőnig Józsefné szül. Csukor Pepi, Kovács József, Kovács Mihály, Kovács Piroška, Kovács Lajos, Kovács P. József Mózes, Kovács Etelka, Kovács Lenke, Kovács Irén, Kovács József, Kovács Eszter, Kovács Ilona, Kovács Gizella, Kovács István. Forrás: SZOMBATFALVI: *A Bözödujfalvi...* pp. 19–23.

⁷⁷ GIDÓ ATTILA – PÁL JÁNOS: „Kiapadó búvópatak. Szombatosok az unitárius egyházban 1944 után” in Dr. Kovács Sándor szerk. *Keresztény Magvető* CXVI. 4. szám (2010). pp. 388–395.

A PROZELITA „MINDENNAPOK” ÉS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI

A rendelkezésünkre álló forrásokból egyértelműen kiderül, hogy a bözödújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség tagjai nem csupán ortodox zsidó életmódot folytattak, de hitközségük hitéleti feltételeinek megteremtésekor is igyekeztek a vallás legszigorúbb irányzatához közelíteni. A 19. század végére a közösség legtöbb tagja héber imakönyvvvel rendelkezett, a férfiak birtokában pedig *tálesz*⁷⁸ és *tfilin*⁷⁹ is volt – így levonhatjuk a következtetést, mely szerint a szombati imán kívül a reggeli, illetve az egyéb időszakokban előírt imakötelezettségeiket is tartották.

Amint azt már korábban is említettem, 1870-ben épített zsinagóga felépítésében is az ortodox hagyományokra támaszkodik: a *bima* a zsinagóga közepére volt téve, a férfiak és a nők egymástól elválasztva foglaltak helyet az imákkor.⁸⁰ Kóser háztartást vezettek, tartották a szombatot és megtartották a zsidó ünnepeket.

Saját, 2014 márciusában, illetve augusztusában végzett terepmunkám során az egykori bözödújfalvi – és környékbeli – lakosok emlékezetéből próbáltam rekonstruálni a hitközség életének mindennapjait. Adatközlőim kívülállók – keresztények – voltak ugyan, mégis sikerült olyan információkkal szolgálniuk, melyek egyértelműen alátámasztották állításomat.

Az általam felkutatottak közül csupán Tarisnyás Eszter (83 éves, bözödújfalvi születésű, jelenleg bözödi lakos) tudott releváns információkkal szolgálni a közösség 20. század első felének mindennapjaival kapcsolatban.

Tarisnyás Eszter elmondása szerint katolikus vallású, azonban gyermekkorában rendszeresen járt a zsinagógába és a prozelita zsidó közösségbe, mivel anyja, amikor ő 10-12 éves volt, a zsidók szolgálója lett. Édesanyja, aki maga is katolikus volt, Eszter néni állítása szerint megtanult héberül, gyakorta gyertyát gyújtott péntek esténként és saját imakönyvvvel is rendelkezett. Mivel a nő ekkoriban még gyerek, illetve nagyon fiatal volt, sok dolgot nem érthetett meg a zsidó hagyományokból, de elmondása szerint a közösségnek volt *saktere*, és tagjai tartották a nagyobb ünnepeket.

⁷⁸ Imasál.

⁷⁹ Imaszíj.

⁸⁰ Bővebben lásd: „Függelék” C.

A nő által közölt adatokban számtalan olyan hagyományt vélek felfedezni, melyet „kivülállósága” miatt nem feltétlenül érthetett. Elmondta, hogy a zsidók tartották a szombatot, amikor gyertyát is gyújtottak. Egyéb ünnepekről is mesélt, így a „húsvétről”, amikor „pászkat” sütöttek – nyilvánvalóan a *pészahra*⁸¹ gondolt –, illetve a sátoros ünnepéről, amikor „kaparás” volt, mely esetében valószínűleg az őszi nagyünnepekkor, a *jom kipur* előtti „*kaparot*” szertartásra⁸² célzott, hiszen héber nyelvtudás és egyéb ismeretek hiányában csak saját ismereteivel tudta összekötni a hallottakat. A vele folytatott interjú során a sátoros ünnep kapcsán elmondta azt is, hogy olyankor a zsidók böjtöltek. Véleményem szerint ez a *jom kipuri* böjtre utalhat, melyet a nő az ünnepek gyors egymásutánisága miatt a *szukothoz*⁸³ kötött. Tarisnyás Eszter többször is elmondta, hogy a zsidók igazán jó emberek voltak. Említett bizonyos Jézus-ábrázolásokat is a gyertyatartókkal, illetve a templom belsejéről mutatott képpel kapcsolatban. Eddigi kutatásaim ismeretében úgy vélem, a 20. században a prozelita közösség vallási állapotában viszonylag kevés esély lehetett arra, hogy valóban Jézust mintázó gyertyatartók, illetve istenábrázolások legyenek a zsidó házaknál, illetve a zsinagógában. Persze az sem zárható ki, hogy a nő jól emlékezett, de laikusként nem tudott különbséget tenni a zsidók és a szombatosok között.⁸⁴

Húga, Nagy Erzsébet szintén megerősített néhány információt, melyet Tarisnyás Eszter is közölt, valamint elmondta, hogy a zsidók ruházata nem különbözött a falu többi emberének öltözkékétől.⁸⁵

Kovács Jusztina és lánya, Kovács Erzsébet elmondásai alapján szintén az egykori prozeliták tartották a szombatot és nem tartottak disznót.⁸⁶

A megkérdezettek közül többen is említették Rozencz Endre nevét, aki ma Erdőszentgyörgyön él fiával együtt. 82 éves, tehát lehetnek emlékei mind a Vészkorszakról, mind az azt megelőző időkről, azonban sajnálatos módon nem sikerült vele interjút készítenem, mivel a fia határozottan elzárkózott bármilyen információ megosztásától. Mind interjúalanyaim, mind a többi erdőszentgyörgyi lakó, akit a Rozencz-

⁸¹ A kivonulás ünnepe.

⁸² A *jom kipur*, azaz az engesztelő nap előtt végrehajtandó szertartás, mely a bűntől való megtisztulást szolgálja.

⁸³ Sátoros ünnep.

⁸⁴ Bővebben lásd: „Függelék” B/a.

⁸⁵ Bővebben lásd: „Függelék” B/a.

⁸⁶ Bővebben lásd: „Függelék” B/b.

családról kérdeztem, tudt adta, hogy igen zárkóztak, és mindenki tudja róluk, hogy zsidó származásúak.⁸⁷

AZ ERDÉLYI SZOMBATOSSÁG 19-20. SZÁZADI HALÁKHIKUS STÁTUSZA

Az eddigiek során felkutatott források alapján a betérés *halákhikusan* említett feltételei közül kettő van dokumentálva.

Tudva lévő, hogy a bözdújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség betért tagjai ortodox zsidó életvitelt folytattak – tehát a parancsolatokat magukra vették, és feltehetőleg maradéktalanul betartották, már az emancipációs törvényt megelőző időkben is. Úgy tűnik, hogy a 19. század végén a „kívülálló” – azaz a nem zsidók – nem tettek különbséget az egykori szombatosok és a származásukat tekintve is zsidók között, ami szintén arra enged feltételezni, hogy életmódjukban – azaz a parancsolatok tartásában és befogadásában – szignifikáns különbségek nem voltak.

A források és az interjúk alapján az is egyértelmű ugyanakkor, hogy voltak olyanok is, akik „szombatos életmódot” folytattak: néhányan – mint például Sallós József – nem tettek kísérletet a zsidóságba való betérésre, de akadtak olyanok is, akik bár betértek, a Vészkorszak eseményeinek hatására újra felvették a keresztény hitet és így éltek „kettős életet” – vagy a zsidó hagyományokat teljesen elfeledve éltek tovább életüket.

A férfiak esetében a „második lépésként” következő körülmetélések is megtörténtek, ám körülményeik tisztázatlanok. Egyik forrásban sem esik szó a háromtagú rabbinikus bíróság szerepéről – mi több, létezéséről sem –, valamint arról sem, hogy a betértek alámerültek-e *mikvé*ben a betérési folyamatot lezárandó.

A fellelhető adatok alapján egyértelmű, hogy a betértek önmagukat zsidóként identifikálták és számukra a parancsolatok betartása volt az elsődleges pillér – ami valószínűleg még a zsidó származásnál is nagyobb jelentőséggel bírt. Az is nyilvánvaló, hogy a magyarországi neológia befogadta az egykori szombatosokat, hiszen hitsorsosokként nyilatkoztak róluk és jelentős segélyekkel támogatták a buzgó hitközséget – ezeket a támogatásokat vélhetően nem folyósították volna nekik, ha nem fogadták volna el őket zsidókként. Mivel „magyarországi ortodox zsidó sajtó” – mint olyan nem létezett, az ortodox zsidóság álláspontjával kapcsolatosan nincsenek fellelhető információk.

⁸⁷ Bővebben lásd: „Függelék” B/c, d.

RaMBam⁸⁸ szerint a betérő, aki elfogadja a parancsolatokat, keresztül megy a körülmétkedésen és minderről egy háromtagú tabbinikus bíróság előtt tanúbizonyságot tesz, betértnek minősül.⁸⁹

„...másvallású csak akkor fogadható be, ha az utolsó fázis után is kinyilatkoztatja, hogy meggyőződésből, a zsidóságnak szeretetéből és szabad akaratból kívánja a befogadását.” – írja Rosenberg Sándor.⁹⁰

Amennyiben a zsidóságot etnikai alapokra – azaz az anyai ág általi örökösödés alapjaira – helyezzük, az 1868-ban kezdetét vevő betérési hullám előtt a szombatos közösség azon tagjai, akik anyai ágon nem rendelkeztek zsidó felmenővel, az ortodoxia álláspontja szerint *halákhikusan* nem minősültek zsidónak – függetlenül attól, hogy ortodox zsidó életmódot folytattak, ellenben ha egy vallási tradíció, vagy épp az önidentitás kontextusába helyezzük a kérdést, igenis annak minősültek. Kovács András⁹¹ *Vallomás a székely szombatosok perében* című dokumentarista regényének tükrében tudhatjuk: a bözdújfalvi közösség tagjainak 19. századi hagyományaiban a betérések után sem történt szignifikáns változás a betérések előtti időszakhoz képest.⁹² Az író is azt vallotta, hogy felmenői már négyszáz éve zsidók voltak, nem szombatosok.⁹³

Feltételezvé, hogy a betérés mindhárom alappillére – azaz a parancsolatok elfogadása, a férfiak esetében kötelező *brisz* és a *mikvében* való alámerülés – is a *halákhikus* elvárásoknak megfelelően végrehajtatott, és mindez egy rabbinikus bíróság által is elfogadtatott, akkor – de csakis akkor – a bözdújfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség tagjai *halákhikus* státuszukat tekintve zsidónak minősülnek.

⁸⁸ Maimonidész. Zsidó rabbi, orvos, filozófus a középkorban. Nevéhez fűződik a zsidó vallásjogi törvények rendszerezése.

⁸⁹ RaMBaM: *Iszuré biá*, 13:17.

⁹⁰ DR. ROSENBERG SÁNDOR: „A prozeliták befogadása a zsidóságba” in Bánóczi József szerk. *Magyar Izraelita Irodalmi Társulat III. évkönyv* (1898). p. 133.

⁹¹ Kovács András (1926-2004): Bözdújfalvi születésű újságíró. Első könyvének témája a Zsil-völgye bányászainak életéről és gondjairól szólt (1949). Később, körülbelül több mint három évtized után saját családi emlékeiből kiindulva a székely szombatosok történetét tárta fel.

⁹² KOVÁCS: *Vallomás* p. 23.

⁹³ KOVÁCS ANDRÁS: *Az erdélyi* p. 158.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban a *halákha* főbb pilléreit figyelembe véve, a forrásokban említett töredékes információkra támaszkodva próbálom a bőzödűjfalvi Izraelita-Prozelita Hitközség *halákhikus* státuszát vizsgálni, rövid áttekintést adván a közösség 19-20. századi mindennapjairól is.

Legjobb tudomásom szerint a szombatosokkal kapcsolatban folytatott eddigi kutatások során idáig nem volt példa arra, hogy a témában fellelhető forrásokat vizsgálva bárki is foglalkozott volna az egykori bőzödűjfalvi szombatosok zsidó valláson belül alkotott státuszával.

A Vészkorszak után általánossá váltak a különböző felekezetekhez tartozók közötti „vegyes házasságok” melyekből számos olyan gyermek származott, akik *halákhikus* státuszukat tekintve nem minősülnek zsidónak, így identitásukban akármennyire is kötődnek a felekezethez a szigorúbb vallási irányzatok nem fogadják be őket, azaz az Izraelbe történő emigrálásuk sem feltétlenül lehetséges. Az erdélyi szombatosok betéréseinek kérdése, illetve a későbbiek során gyakorolt hagyományaik nagy mértékben reflektálnak napjainkra és a vegyes vallású családokból született gyermekek „vallási szinkretizmusára”. Interjúalanyaim nyilatkozataiból szintén ezeket a következtetéseket vontam le. Reményeim szerint az egykori szombatos családok leszármazottai, illetve a bőzödűjfalvi közösség egykori lakosai idővel egyre nyitottabbá válnak majd a vallási kérdésekkel kapcsolatban, talán idővel egyre nagyobb affinitást éreznek majd az egykori hit megismerésére is, amely talán a hagyományok újbóli felelevenítéséhez is vezethet majd.

FÜGGELÉK

Függelék

A.

Az egyenjogúsítási törvény téves értelmezéséről szóló szövegrészlet.

„Elő állott a szombatosok legtehetősebbike és úgymondva feje: Kovács Pál Samu, 68 éves, maga és Dániel testvére képében s nyájasan kérdezvén tőle, hogy igaz volna-e az, mit róluk hallunk, sőt az ujságokban is olvasunk, hogy zsidókká lettek volna, őszintén legnagyobb nyíltsággal felelte: hogy igaz, hisz, úgymond, a mint eddig is tudva volt ők titokban Moyzes hitét tartották, sőt s e miatt ők és őseik sokat nyomorgattattak, annyira: hogy rokonaik egy része kénytelenített a mult században vándorbotot venni, és Törökországba bújdosni, de most, hála Istennek, miután a zsidó a magyarral egy rangra emeltetett s egyenlők lettünk: az országgyűlés megengedte, hogy a zsidó, mint akárki, szabadon imádhassa Istenét, hogy a ki 18 éves korát betöltötte akármelyik vallásra átmehet. Erre azt mondtam: Samu bácsi! A zsidók emancipációjára és a zsidók saját vallása szabad gyakorlata egészen más dolog attól, hogy egy keresztény törvényesen bevett vallásfelekezetéből a másra át lehet állani de arról eddig még törvény nincs: hogy keresztényből zsidó lehessen. Erre azt felelte, hogy nekik ujságban megjött a szabad áttérés, és ahol arra szükség lesz, ők azt megmutatják, - erre mondtam, hogy a keresztény felekezetekre nézve a Cultus minister beadott az országgyűlésnek áttérhetési törvényjavaslatot, de abban a zsidó vallásra való áttérhetésről nincs szó, s osztán még meg sincs erősítve a törvényjavaslat, mire ő azt felelte: hogy az övék már törvény és semmi nincs a földön, mi őket a zsidóságtól vissza legyen képes tartóztatni, ebben éltek, úgymond, őseink is nem távozunk ettől mük is. Végre azt mondtam: ugyan öregségére hogy ment arra, hogy körülmetéltesse magát s nem sajnálja-e kereszténységét? s nem szégyelli-e dicsó székely nemzetiségét és a mindenütt megvetett sőt néhol gyűlölt és még üldözött zsidó nemzetiséggel felcserélni? Az elsőre azt felelte: nem csak örömmel körülmetélteti magát, sőt hogy az ígért földjére juthasson, gégejét is szívesen engedi elmezni. A másodikra, nemcsak hogy nem szégyelli, sőt örömeinek és dicsőségének tartja, hogy Ábrahám ivadéka, mert az ők nemzetük szövetségéből születik a messiás, s máris ők a világon a legtehetősebb és befolyásosabb nemzet, ezért ösmerte el őket a

Magyarország gyűlése is, osztán csak ők mehetnek be és senki más az ígért földjére s minthogy azt mondja a közmondás: »akár iszom akár nem, csak részeges a nevem«, eddig is, míg titkon tartottuk a vallásunkat, csak zsidónak szidtak most már nyíltan és örömmel valljuk hitünket és viseljük a zsidó nevet; volt és van hála Istennek szép magyar imádságos könyvünk s abból folytatjuk kötelességünket. Én ugyan még nem vagyok körülmetélve, de ha élek, rövid időn elérem szívem óhaját már kétszer jelentettem ki magam a tisztelendő úrnál, s most, ha szükség, jelentem harmadszor is.”⁹⁴

⁹⁴ KOHN: *A szombatosok* pp. 359360.

Függelék

B.

Szövegközlés a 2014-es terepmunkám során készített interjúkból. Az adatközlők visszaemlékezéseinek szó szerinti közlése, mely az általam feltett kérdéseket nem tartalmazza.

a.

Adatközlő: Tarisnyás Eszter, Bözöd, egykori bözödújfalvi (jelenleg bözödi) lakos, 83 éves

„Sok zsidó volt. Jó népek voltak. Gyűlölet nem volt. A sakter az rendesen vágott. Egyszer ott voltam, sepregetni pénteken. Milyen ünnepük is volt...sátoros ünnep, s hozták az állatot vágni. Megfogta a ludat, azt' egyből elvágta. Feje ottmaradt, azt' leesett. Ha nem így vágja, nem kóser. Ügyes ember volt. Ha most is a zsidók volnának, volna menetje ennek is, annak is, mert üzletesek voltak! Ez a biztos, üzletesek voltak! [...] ügyesek, jók voltak! [...] Éljenek soká!”

„A templom kékre volt meszelve, voltak ott padok kékre festve és középen volt Jézus. S akkor a gyertyák voltak elől. Azt ott minden péntek este meg kellett gyújtani, oszt akkor szombaton, mikor a csillagok feljöttek, el kellett oltani. Édesanyám rendesen járt oda sepregetni is. Jól voltunk, na! Egy hónapban egyszer kellett csak menni, mert nem voltak mocskosok. Ügyes, kicsi templom volt, de szép volt. Olyan jó népek voltak. Ő⁹⁵ is az volt, a felesége is az volt, a leánya az, a fia is az. Alázatosok. [...] Mikor ott szolgált édesanyám egész sok majorságot vágta. Sok párnát csinált édesanyám. [...] Erősen jó népek voltak. [...] Nem öltözködtek máshogy! Egyformák voltak. Nem volt kiválasztás a ruhában. Csak a sakternek volt nagy szakálla. Velünk jöttek táncba, minden. Hogy hagyjanak barkót, vagy valamit. A sakternek volt! [...] Olvasták a templomban, aztán amikor én voltam, csak tátottam a számat. Mentem a templomba mint leányka, s aztán tátottam a számat, hogy énekeltek és nem értettem, hogy mit. Néztam, hogy mit csinálhatnak? De sokan voltak.

⁹⁵ A sakterre utal.

Kicsi gyermektől nagyig. Az egész család. [...] A férfiak meg a nők külön ültek. Arra emlékszem. A gyermekek elől, kicsi padon. Én is kavarodtam be melléjük. Mert barátok voltak, ismerősök voltak. Ismerősök voltak, utcabeliek voltak. De ők a miénkbe nem jöttek. Csak én mentem oda, mert édesanyám is járt sokat. Még játszottunk is a lakóháznál. Annyit játszottunk, hancúroztunk! [...] Én nem emlékszem, hogy zsidóul beszélgettek volna. Legalábbis nem figyeltem oda, a francot! [...] Aki nem volt zsidó és zsidóval házasodott. Volt Kovács Sándor, Kovács Pista – ezek mind magyart vettek el. [...] Volt hét ház, ami így házasodott, vegyes házasság. [...] A fürdőjük volt nekik lenni a pincében. Olyan volt, mint egy pince, csak volt benne medence.”

„Itt voltak a férfiak és itt a nők. Fent volt a járás. Itt volt a Templom. Akkor nem volt divat a szőnyeg, mint most[...] Belül kék volt. A padok kékek voltak. Gyertyák voltak ott elől. Én voltam bent elegendő oda! [...] Volt karácsony, s húsvét! Húsvétra sütötték a pászkát. Volt egy öreg zsidó, volt egy nagy kemencéje, az sütötte örökké. Kovács Bélának hívták. Volt egy sátoros ünnep. Kotortak, vagy hogy kell mondani. Édesanyám azt mondta sátoros ünnepkor azt mondták kotornak. Ünnepelnek, azt nem csinálnak semmit se. De voltak a régiek, akik nem is ettek, amíg nem jött fel a csillag. De ahol a pászkát sütötték az a húsvét volt. Nyárban van. Nem is tudom, volt a kaparás. Édesanyám mind tudta, de hát leányka voltam én még akkor. [...] Anyám ott szolgált. Tollat kapott onnan, dunyhát töltött, párnát töltött. Mindent onnan szerzett. Onnan mikor eljött ide jött Bözödre, innen ment férjhez, oda Újfaluba, és csak tartott oda, a zsidó paphoz mert ismerős volt. Na, hát én jól ismertem. Egész addig míg elvitték szegényt, addig mindig láttuk. [...] Tartották ezt a hittan órát. Édesanyám is tudott zsidóul! Imádkozni is tudott! Sokszor mondta nekünk! Jártak óvodába és iskolába a gyerekek és otthon zsidóul beszéltek a gyermekekkel. Édesanyám aztán tudott, megtanult! Úgy tudott ő imádkozni zsidóul, hogy én nem tudok úgy katolikusul! Sokat járt oda édesanyám, mikor férjez ment még akkor is. Sokat hívták oda, hogy »Gyere-gyere, mert te jobban tudsz mindent!« Sokat járt oda édesanyám, mert erősen jó népek voltak. Zsidóba is voltak jó népek, magyarba is voltak rossz népek. Anyám is imádkozott a zsidókkal is együtt. Tudott jól zsidóul! Volt könyve is édesanyámnak. Zsidóul volt benne írva. Péntek este gyújtotta a gyertyát, mikor a csillagok feljöttek, eloltotta. Azt mondták, mikor a csillagok feljönnek, már lehet vacsorázni. Pénteken megfőzték az ételt, volt hogy szombaton nem is ettek. De volt, akinek állatja volt – nem éppen a papról van szó, mert annak nem volt, csak majorsága volt – a gazdák, mert gazda emberek voltak, még az állathoz is fogadtak valakit, hogy adjanak neki enni, itassák meg.

Az biza, vallásosak voltak! Akárki mehetett: magyar, cigány, akárki. Csak szóltak neki. De volt, aki már rendesen bejárt. Tudta, hogy már következő ízékor ő kell rendezzen. Mint a szolga aki tudta, hogy mit kell csinálni. Módos népek voltak. [...] Mikor mi voltunk, édesanyám leült szombat esténként oszt olvasott, meg magyarázott »Nézzétek, ez ezt teszi, ez azt... « s elmagyarázta. Édesapám nem foglalkozott ezzel, sőt még ő is ment oda, ha úgy volt. Fát vágni, vagy valami. Nálunk nem volt gyűlölet. [...] Mentem én is, mikor kicsi leányka voltam. Pénzt adtak. Aztán mikor olyan volt, csollentet. Csinálták a csollentet. Úgy vártuk, hogy csinálják. Az húst aprónak, fuszulyka, hús, fuszulyka a fazékba, beletették, lefőzték. [...] Olyan jó népek voltak ott, bizony Isten. Nem lehetett rosszat mondani rájuk. Mindaddig amíg vitték el őket, szekérrel. Hogy az milyen siralmas volt...nem is lehet kibeszélni!”

„Nem különböző, csak a zsírtól óvakodtak. Disznófélét egyáltalán nem. Olaj. Ezelőtt volt tökmagolaj. [...] Volt mikor nem sikerült a kóser, üzent édesanyámnak, hogy menjen oda és meg is főzte neki a csollentet. Odatette majorság hússal. »Vigye el, mert nem nekünk való! «. [...] Rendes bútorjuk volt, rendes bútor volt! Csak nem képesek, vagy ilyen csak nem díszes valamik voltak. Elöl volt egy ruhásszekrény, vagy na...hogyan mondjam? Elöl volt egy sublód. Arra volt téve szép takaró, s azon gyertyatartó. Vasból volt, egy-egy szál gyertyát lehetett beleállítani. S rajta volt Jézus. Ahogy volt a gyertyatartó vasból, a közepén Jézus volt ott. Jézust is tisztelték, hát ő a Mi Urunk. A Messiás. Ők is azt imádják, amit mink, csak ugye zsidóul. [...] Jártam be hozzájuk még kislányka koromban. Erősen jó népek voltak! Édesanyám gyújtotta a gyertyákat is, még pénteken. A pincében volt nekik medence. Mentek péntek este fürödni. Édesanyám meg kellett gyújtsa a gyertyákat. Jó volt. Annak idején az öreg sakternél édesanyám szolgált ott. Ismerős volt ott. Volt egy velem egyidős fia. Volt olyan, hogy »Túlvíz«. Mert két utca volt csak. Éjsze, négy vagy öt ház volt csak magyar, mert zsidók voltak! Na, de volt egy öreg zsidó, az sütötte a pászkát. Olyan pászkákat sütött! [...] Vittük haza, ropogtattuk. Olyan jó volt. Aztán akkor jöttek, hogy vitték el őket. Milyen siralmas volt az élet...szekérre hányták fel őket mint a kutyákat. Sárga jel volt a mellükön. [...] Nagy sárga szekérrel vitték el őket. Sírtak szegények. Gyermek, mind asszony, mint ember, vitték. Ráduly papnak hívták a katolikus papot. S azt kinézte az anyakönyvet, csak későre nézte ő is ki. Kiszabadított három vagy négy családot, mert Kovács család volt, s azt mondta az magyar eredetű. S pontosan mikor a szász fehérenép a leányával a sodrón vitte bé, akkor ért oda a pap. S pontosan vitte be az Eszti néni – úgy hívták őt is – és a leányát. És akkor mutatta a papírt, hogy állítsák le, mert

vannak itt keresztény, katolikusok. Egyik katolikus volt a másik református. S akkor le is állították és kivették. Négy vagy öt családot. Aztán jött az az izé, hogy Palesztinába lehetett iratkozni, akkor irakoztak fel. [...] Endre. Zsidó eredetű. Az-az. Velem egyidős. Rozencz Endre.”

b.

Adatközlő: Nagy Erzsébet egykori bözödújfalvi (jelenleg erdőszentgyörgyi)
lakos, 74 éves

„Úgy néztek ki, mint a többiek. Tartották a szombatot. Volt rendes zsidó papjuk, meg minden. De én azt nem értem. Édesanyám mondta. Édesanyám szolgált is a zsidóknál. Az a helyzet, hogy árván maradt és a mostohaanyja odaadta szolgálni. Tizenkét évesen. Játszott és mosogatott is. Jó emberek voltak. [...] Elvitték a zsidókat. Van, akit visszaengedtek, akik úgy álltak át zsidónak. Volt egy katolikus pap és az kinézte, hogy melyikek született zsidók és melyikek álltak át és amelyikek úgy álltak át, azokat visszaengedték és akik nem, azt elégették, elpusztították. Akkor még úgy volt. [...] Akiket visszaengedtek még apránként tartották a szombatot. Aztán meghaltak. Sokakat elpusztítottak, alig jött vissza egy pár. Ők tartották a szombatot. Szombatosok voltak. [...] Mindenesetre sajnálta a nép. Úgy vitték el szegényeket. Akit nem tudtak kiszabadítani, azt elpusztították. A fiúk hazajöttek, a lányok sokszor az anyjukkal ottmaradtak. [...] Sokan kimentek Izraelbe. Voltak, a Rozenczék. Csupán egy fiú maradt itt. A lányok s a leányok, s a szülők is kimentek Izraelbe.”

c.

Adatközlő: Kovács Jusztina egykori bözödújfalvi (jelenleg erdőszentgyörgyi)
lakos, 86 éves

„Volt unitárius, református, katolikus, zsidó [...] mindig jól éltek. [...] Kovács Sándor.⁹⁶
Aztán átálltak unitáriusnak.⁹⁷ [...] Megtartották a szombatot, meg a vasárnapot is. [...] Gyújtottak gyertyát is.”

d.

Adatközlő: Kovács Rozália – Kovács Jusztina lánya – (jelenleg
erdőszentgyörgyi) lakos

„Nagymamának a testvérei azok zsidók voltak. Aztán átálltak. Nem tudom már kötelező
volt-e, vagy milyen módon, de aztán ott maradt nagymamának két testvére: Eszter,
Hermán. [...] Megtartották a szombat napot. [...] Ahogy emlékszek, s aztán az
elbeszélésekből inkább. [...] Nagymama nem evett disznóhúst. [...] Libát tartottak mindig.
Tömte, s abból csinált szalonnát.”

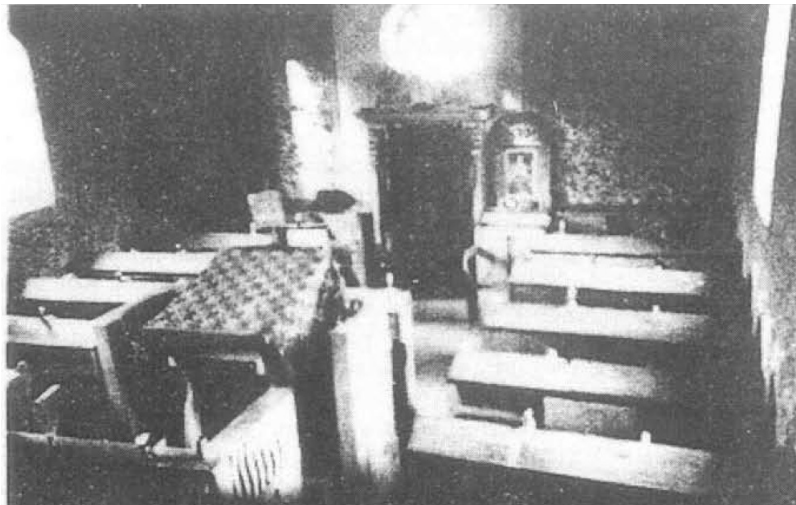
⁹⁶ Az adatközlő válasza kérdésemre, melyben férje nevére kérdeztem rá.

⁹⁷ Az adatközlő férjének testvéreiről beszél.

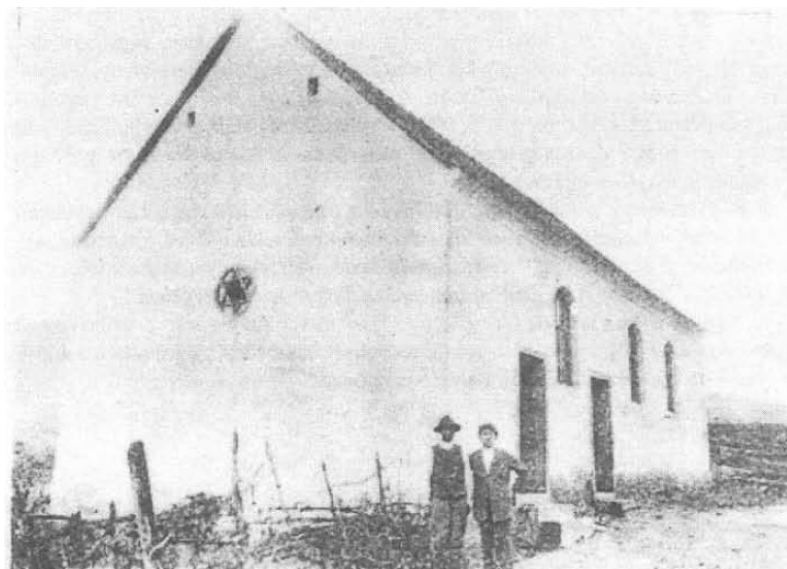
Függelék

C.

Fotók

A zsinagóga belseje.⁹⁸

A bözdújfalvi zsinagóga.⁹⁹

⁹⁸ DEÁKY: *Adatok* p. 124.

⁹⁹ DEÁKY: *Adatok* p. 124.

39.752

SZÁM

1942.I.M.IX.

T a n u s í t v á n y.

Az 1941:IV.t.-c. 16. §-ában foglalt felhatalmazás alapján kiadott 71.000/1941.I.M.számú rendelet 1. §-a alapján tanusítom, hogy Kovács Pál Samu, aki Bözödjfalun, 1927.évi március hó 25. napján született Kovács Antal és Wulfovic Róza házasságából és unitárius vallásu, mint erdélyi szombatosok ivadéka az 1939:IV.törvénycikk, az 1941:XV. törvénycikk és a zsidókra vonatkozó egyéb jogszabályok alkalmazása szempontjából a nemzsidókkal esik egy tekintet alá. Házasságot azonban nemcsak zsidóval, hanem olyan nemzsidóval is tilos kötnie, akinek egy vagy két nagyszülője az izraelita hitfelekezet tagjaként született.

A jelen tanusítványban megnevezett személyek hatósági eljárás során, nemzsidó származásának igazolása végett a 71.000/1941.I.M.számú rendelet 3. §-a értelmében további okiratok bemutatását követelni nem lehet.

Budapest, 1942. május 22.

A miniszter rendeletéből:

Saffa
kir. kuriai bíró,
ügyosztályvezető.

Tanúsítvány az 1941:IV.t.c. alapján.¹⁰⁰

¹⁰⁰ <http://www.centropa.org/hu/photo/tanusitvany>

Tiszteletos Lelekis Ur !

Kisom szepen a Tiszteletes urat, sziveskedjek
megnyamnak, Péterfi Károlinának, Péterfi
József községi unitárius szepes leányának
keresetelési anyagi bizonylatát katonai címben
származási parolas végzet bélyegmentesen posta fordul-
tával elküldeni. A fentnevezett, tehát, Községi
hon született, 1836 körül.

A világi bélyegmentesítésre.

Szivesedjék közölni, arrólak mely tisztelettel.

Imre Lajos

Kolozsvár, 1842. aug. 11-én tébén lelkész kiképzése behívott unitárius
lelkész.

Cím:

Imre Lajos unitárius lelkész
Unitárius Kollégium.
Kolozsvár.

Válasz
1842. VIII. 19.

Levél Péter Ödönhöz.¹⁰¹

¹⁰¹ A Bözödújfalvi Unitárius Egyházközség iratanyaga forrás: Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, nincs állományba véve.

„Tisztelendő Lelkész Úr!

Kérem szépen a Tiszteletes urat, szíveskedjék nagyanyámnak, Péterfi Károlinának, Péterfi József kőrispataki unitárius lelkész leányának keresztelési anyakönyvi kivonatát katonai célra származásigazolás végett bélyegmentesen postafordultával elküldeni. A fentnevezett tehát Kőrispatakon született, 1836 körül.

A válaszbélyeg mellékelve.

Szívességét köszönve maradok mély tisztelettel:

Imreh Lajos

tábori lelkész kiképzőbe behivatott unitárius lelkész

Kolozsvár, 1942, augusztus 11-én

Cím:

Imreh Lajos unitárius lelkész

Unitárius Kollégium

Kolozsvár

Válasz ment 1942.VIII.20.”

BIBLIOGRÁFIA

„Ábrahám Lipót izraelita hitközségi tanító levele a szerkesztőknek” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* V. évfolyam 1. szám, 1888. pp. 53–54.

ARÁNYI LAJOS: „Az erdélyi szombatosok közt ” in Ágai Adolf szerk. *Magyarország és a Nagyvilág* XII. évfolyam 38. szám (1875), pp. 454–456.

BACHER VILMOS – BÁNÓCZI JÓZSEF: „Fölhívás a bözöd-ujfalvi zsidó közösség segélyezésére” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* II. évfolyam 8. szám (1885). pp. 652–653.

BACHER VILMOS – BÁNÓCZI JÓZSEF: „Bözöd-Ujfalv” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* III. évfolyam I. szám (1886). p. 61.

BÖZÖDI GYÖRGY: *Székely emberek, zsidó istenek. Jegyzetek a székely szombatosokról.* Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt., Cluj-Kolozsvár, 1935.

BRAHAM, RANDOLPH L. szerk. *A magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája.* Budapest. Park Könyvkiadó 2007.

CZIMBALMOS MERCÉDESZ VIKTÓRIA: *Az erdélyi szombatos vallás története. Különös tekintettel a 19. század második felére.* (szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, 2014.

DALIN, G. DAVID szerk. *From Marxism to Judaism: The Collected Essays of Will Herberg,* New York: Marcus Wiener Publishing Co., 1989.

DÁN RÓBERT: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon,* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.

DEÁKY ZITA: „Adatok a székely szombatosok történetéhez” in Dr. Viga Gyula szerk. *Néprajzi látóhatár* VII. évfolyam 3-4. szám (1998). pp. 121–131.

DR. BECK MÓR: „Kirándulás a bözöd-újfalvi szombatosokhoz” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* II. évfolyam 10. szám (1885). pp. 654–660.

DR. BECK MÓR: „Újabb kirándulásom a bözödújfalvi szombatosokhoz” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* IV. évfolyam 2. szám, (1887). pp. 89–98.

DR. EISLER MÁTYÁS: „A magyar zsidók emancipációja” in Bánóczi József szerk. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat XIII. Évkönyv*, Budapest, (1908). pp. 307–308.

DR. ROSENBERG SÁNDOR: „A prozeliták befogadása a zsidóságba” in Bánóczi József szerk. *Magyar Izraelita Irodalmi Társulat III. Évkönyv*, Budapest, (1898). pp. 124–133.

ELON, MENACHEM szerk.: *The Principles of Jewish Law*, Transaction Publishers, 2007.

FINKELSTEIN, MENACHEM: *Hagijjur halakha u-maasze*, Ramat Gan, 2003.

GIDÓ ATTILA: „On Transylvanian Jews, An Outline of a Common History” in *Working Papers in Romanian Minority Studies*, Cluj-Napoca, 2009.

GIDÓ ATTILA: „Öt forrás az erdélyi szombatosság XIX. és XX. századi történetéhez” in *Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok* VI., Székelyudvarhely, 2006. pp. 161–181.

GIDÓ ATTILA – PÁL JÁNOS: „Kiapadó bűvópatak. Szombatosok az unitárius egyházban 1944 után” in Dr. Kovács Sándor szerk. *Keresztény Magvető* CXVI. Évfolyam 4. szám (2010). pp. 388–395.

HAZAI HUGÓ: „Szombatos imádságok” in Bacher Vilmos szerk. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat V. Évkönyv* (1900). pp. 208–210.

HERCZOG MANÓ: „Egyet-mást Bözöd-Ujfaluról” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* VII. évfolyam 2. szám (1890). pp. 112–114.

„Hirsch Izsák levele a Magyar Zsidó Szemle szerkesztőségének” in Dr. Blau Lajos – Dr. Mezey Ferenc szerk. *Magyar Zsidó Szemle* VIII. évfolyam 2. szám (1891). pp. 294–296.

KARO, JOSZEF: *Sulkhán Árukh*, Wien, 1809.

KOHN SÁMUEL: *A szombatosok. Történetük, dogmaticájuk és irodalmuk. Különös tekintettel Péchi Simon főkanczellár életére és munkáira*. Budapest, 1889.

KOHN SÁMUEL: „Zsidó hitre tért szombatosok” in Bacher Vilmos – Bánóczi József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* II. évfolyam 8. szám (1885). p. 551.

KOLTAI KORNÉLIA: „Félúton a protestáns és a zsidó liturgia közt. Péchi Simon szombatos bibliafordítása (1634)” in *Magyar Egyházzene* XVIII. (2010/2011). pp. 277–290.

KOMORÓCZY GÉZA: *A zsidók története Magyarországon*, II. kötet, Kalligram, Pozsony, 2012.

KOVÁCS ANDRÁS: „A székelly szombatosok” in Kántor Lajos szerk. *Korunk* II. évfolyam, 8. szám II. kötet (1991). pp. 1014–1016.

KOVÁCS ANDRÁS: *Útfélen fejfa*, Kriterion, Bukarest 1995.

KOVÁCS ANDRÁS: *Vallomás a székelly szombatosok perében*, Kriterion, Bukarest 1981.

LEVINSON, DAVID szerk. *Encyclopedia of World Cultures Vol 9 : Africa and the Middle East*, G. K. Hall & Co., Boston, 1995.

LIFLAND, JOSEF: *Gerim ve gijurot*, Gefen bet hozao baam, Jerusalem, 2001.

MOLNÁR KAROLA: *A székelly szombatosok Bözödújfaluban*. (szakdolgozat) Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010.

MÓRICZ ZSIGMOND: „Szombatosok közt” in Móricz Zsigmond szerk. *Kelet Népe*, VII. évfolyam 12. szám (1941).

NEUMANN SÁNDOR: „A zsidók számaránya és pozíciója” in Bacher Vilmos – Bánóczy József szerk. *Magyar Zsidó Szemle* II. évfolyam 8. szám (1885). pp. 649–652.

NÉMETH LÁSZLÓ: „Degré Alajos miniszteri biztosi tevékenysége a székely szombatosok ügyében, 1941–1944.” in *Történelmi Szemle* XLVII. évfolyam, 12. szám (2005). pp. 73–74.

ORBÁN BALÁZS: A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból. 4. kötet. Pest, 1870.

PATAI, RAPHAEL: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*, Wayne State University Press, Detroit, 1996.

SOLOMON ZEITLIN: „Who is a Jew?” in *The Jewish Quarterly Review, New Series*, Vol. 49. No. 4., University of Pennsylvania Press, 1959. pp. 241–270.

SZIGETI JENŐ: „Adventisták és szombatosok” in Szigeti Jenő: *„És emlékezzél meg az útról...” Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből*, Szabadegyházak Tanácsa, Budapest, 1981. pp. 125–129.

SZÁVAI GÉZA: *Székely Jeruzsálem*, Budapest, 2000.

SZOMBATFALVI, JÓZSEF: *A Bözödújfalvi Egyházközség története*. (Szakdolgozat) Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 1975.

THÚRY ZSIGMOND: *A szombatos kódexek bibliográfiája, különös tekintettel azok énektartalmára*, Mezőtúr, 1912.

ÚJVÁRI PÉTER szerk. *Magyar Zsidó Lexikon*, Pallas Nyomda, Budapest, 1929.

Online források

Centropa.org

<http://www.centropa.org/hu/biography/kovacs-pal-samuel>

időpont: 2014.03.16.

Discovering Europe's Non-Jews, who kept the faith

<http://www.haaretz.com/weekend/magazine/discovering-europe-s-non-jews-who-kept-the-faith-1.387208>

időpont: 2014.12.25.

RaMBam: Issurei Biah

http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/960661/jewish/Issurei-Biah-Chapter-Thirteen.htm

időpont: 2014.12.25.

The Complexities of Jewish Identity

<http://www.jpost.com/Opinion/Op-Ed-Contributors/The-complexities-of-Jewish-identity-338799>

időpont: 2014.12.23.

Türelmi rendelet

http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_074.pdf

időpont: 2014.02.25.

1867.évi XVII. törvénycikk

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5318>

időpont: 2014.02.25.

Levéltári források

A Bözödújfalvi Unitárius Egyházközség iratanyaga forrás: Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár, egyelőre nincs állományba véve.

MOL IM K 579 90. cs. 40 500;1944. 870-872.

Bözödújfalvi elöljárók levele az igazságügy miniszterhez. Bözödújfalva, 1944.június 1.